खोज

अभ्यास

vfh cEof ;

खोज पत्रकारिता केन्द्र

vfh cEof;
प्रथम संस्करण, २०१२ सेप्टेम्बर
खोज पत्रकारिता केन्द्र (खोपके)

सम्पादकः शरच्चन्द्र वस्ती
टाइप सेटिङः उमाकान्त नेपाल
भाषा सम्पादनः धर्मराज दाहाल
लेआउटः इफेक्ट

ISBN: 978-9937-2-5500-4
Khoj Abhyas (2012)
A Compilation of Investigative Reportings

खोज पत्रकारिता केन्द्र
पो.ब.नं. २४८४६, जावलाखेल, ललितपुर, नेपाल
फोनः ५५३१४३४
इमेलः mail@cijnepal.org
www.cijnepal.org

मुद्रणः जगदम्बा प्रेस, ललितपुर

विषय सूची

१. सेतो कोटको दुरुपयोग १

२. रु.३ अर्ब सकियो, बन्द गरे बेस ११

३. हुँदै नभएका स्कूलका नाममा लाखौं निकासा २९

४. मधेश आन्दोलनको असर: मलिन मिथिला ४१

५. सीमापारि सर्दै व्यापारी ५३

६. गाउँको बजेट: फटाहाको मुखमा ५९

७. गोप्य कार्यदलका नाममा कार्यकर्ताको पोषण ६५

८. प्रीतको पीडा ७५

९. प्रअबाट विद्यालयको रकम हिनामिना ८३

१०. उमाविमा योग्यता नपुगेका शिक्षक ८९

११. मधेशमा झोलुङ्गे पुल निल्नु न ओकल्नु ९५

१२. शान्ति सेवागृह: सेवाका नाममा शोषण १०१

१३. शिक्षक: स्कूल छाडेर पार्टीको काममा १११

१४. थपिँदैछन् सुकुम्बासी ११७

१५. मधेशमा सम्बोधन चाहियो १२७

१६. वन सकिंदै, विपत्ति बढ्दै १३७

प्राक्कथन

नेपालमा खोज पत्रकारिताको अवधारणा र अभ्यासलाई अघि बढाउन खोज पत्रकारिता केन्द्र (खोपके) डेढ दशकदेखि क्रियाशील छ । नेपाली पत्रकारिताको उमेरलाई हेर्दा यसलाई बाल्यावस्था नै मान्नुपर्ने हुन्छ । तथापि तालीम, अभ्यास, छलफल, प्रकाशन लगायत आफ्नो बुद्धि-बर्गतले भ्याएसम्मका उपाय अपनाएर नेपाली पत्रकारितामा खोज पत्रकारितालाई स्थापित गराउन खोपकेले जमर्को गर्दै आएको हो । समयका क्रममा नेपाली समाज, राज्य र यसका अंगहरू जस्तो अवस्थामा पुगेका छन् त्यसले खोज पत्रकारिताको आवश्यकता र अनिवार्यतालाई - त्यस सँगसँगै खोपकेको उपादेयतालाई समेत - झन् झन् टड्कारो पार्दै ल्याएको छ ।

यसै सन्दर्भमा, सन् २०१०-११ मा खोपकेद्वारा आयोजित खोज पत्रकारिता सम्बन्धी चारवटा तालीम पछि तिनका सहभागीहरूले गरेको अभ्यासको संकलन हो यो पुस्तक । विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित यी खोज-आलेखमध्ये आधाजसोले भ्रष्टाचारलाई निशाना बनाएका छन् भने बाँकी द्वन्द्वले समाजमा पारेको प्रभाव र ल्याएका विकृतितर्फ लक्षित छन् । डाक्टर, शिक्षक, प्रधानाध्यापक, राजनीतिकर्मी, सांसद, सैनिक, समाजसेवी, व्यवसायी, कर्मचारी आदि 'पेशागत' कर्ताहरूको - जसबाट समाजले ठूलो आशा र अपेक्षा राखेको हुन्छ - वास्तविक अनुहार अनावृत्त गर्ने यी आलेखले समसामयिक नेपालको 'लुकाउन खोजिएको' तस्वीर त देखाउँछन् नै, परिस्थितिलाई सुधार्न कठोर प्रतिबद्धता र कदम आवश्यक रहेकोतर्फ पनि सचेत गराउँछन् ।

प्रस्तुत 'खोज अभ्यास' हरूका लागि सबै प्रशिक्षार्थी/पत्रकार र उनीहरूलाई बाटो देखाउने सम्पूर्ण विज्ञजनप्रति हामी आभारी छौं। साथै, यस समग्र प्रक्रियामा सहकार्य गर्ने पत्रकारिता सम्बन्धी फिनल्यान्डको संस्था The Finish Foundation For Media Communication and Development (VIKES) प्रति पनि खोपके धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ।

शरच्चन्द्र वस्ती
सम्पादक
खोज पत्रकारिता केन्द्र

१

१. सेतो कोटको दुरुपयोग

■ देवकुमार सुनुवार

२

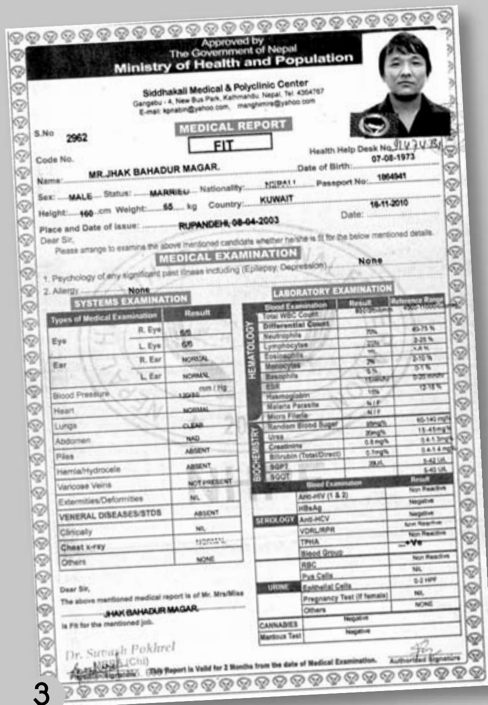

Approved by
The Government of Nepal
Ministry of Health and Population

Siddhakali Medical & Polyclinic Center
Gangabu - 4, New Bus Park, Kathmandu, Nepal. Tel. 4364767
E-mail: [illegible]@yahoo.com, [illegible]@yahoo.com

MEDICAL REPORT

FIT

S.No 2962

Code No.

Health Help Desk No. [illegible]

Name: MR.JHAK BAHADUR MAGAR. Date of Birth: 07-08-1973

Sex: MALE Status: MARRIED Nationality: NEPALI Passport No: 1864941

Height: 160 cm Weight: 55 kg Country: KUWAIT

Date: 16-11-2010

Place and Date of Issue: RUPANDEHI, 08-04-2003

Dear Sir,
Please arrange to examine the above mentioned candidate whether he/she is fit for the below mentioned details.

MEDICAL EXAMINATION

1. Psychology of any significant past illness including (Epilepsy, Depression) None
2. Allergy None

SYSTEMS EXAMINATION

Types of Medical Examination		Result
Eye	R. Eye	6/6
	L. Eye	6/6
Ear	R. Ear	NORMAL
	L. Ear	NORMAL
Blood Pressure		120/80 mm / Hg
Heart		NORMAL
Lungs		CLEAR
Abdomen		NAD
Piles		ABSENT
Hernia/Hydrocele		ABSENT
Varicose Veins		NOT PRESENT
Extremities/Deformities		NIL
VENERAL DISEASES/STDS		ABSENT
Clinically		NIL
Chest x-ray		NORMAL
Others		NONE

LABORATORY EXAMINATION

	Blood Examination	Result	Reference Range
HEMATOLOGY	Total WBC Count	[illegible]	[illegible]
	Differential Count		
	Neutrophils	70%	40-75 %
	Lymphocytes	22%	2-25 %
	Eosinophils	[illegible]	2-10 %
	Monocytes	2%	0-1 %
	Basophils	[illegible]	0-20 mm/hr
	ESR	[illegible]	12-18 %
	Haemoglobin	10%	
	Malaria Parasite	N/F	
	Micro Filaria	N/F	
BIOCHEMISTRY	Random Blood Sugar	[illegible] mg%	60-140 mg%
	Urea	[illegible] mg%	15-45 mg%
	Creatinine	0.8 mg%	0.4-1.3 mg%
	Bilirubin (Total/Direct)	0.1 mg%	0.4-1.4 mg%
	SGPT	[illegible]	5-42 U/L
	SGOT		5-40 U/L

	Blood Examination	Result
SEROLOGY	Anti-HIV (1 & 2)	Non Reactive
	HBsAg	Negative
	Anti-HCV	Negative
	VDRL/RPR	Non Reactive
	TPHA	Non Reactive
	Blood Group	+Ve
URINE	RBC	Non Reactive
	Pus Cells	NIL
	Epithelial Cells	0-2 HPF
	Pregnancy Test (If female)	NIL
	Others	NONE
CANNABIES		Negative
Mantoux Test		Negative

Dear Sir,
The above mentioned medical report is of Mr. Mrs/Miss JHAK BAHADUR MAGAR. is Fit for the mentioned job.

Dr. Subash Pokhrel
MBBS (Chi)

Physician Signature

This Report is Valid for 2 Months from the date of Medical Examination.

Authorized Signature

३

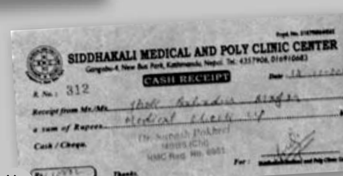

SIDDHAKALI MEDICAL AND POLY CLINIC CENTER
Gangabu-4, New Bus Park, Kathmandu, Nepal. Tel: 4357906, [illegible]

CASH RECEIPT

Date: [illegible]

R. No.: 312

Receipt from Mr./Ms. [illegible]

a sum of Rupees [illegible]

Cash / Cheque

Dr. Subash Pokhrel
MBBS (Chi)
NMC Reg. No. [illegible]

For: [illegible]

Rs. [illegible]

Thanks.

४

१. काठमाडौंस्थित नयाँ बसपार्कमा रहेको रक्षा पोलिक्लिनिक एण्ड डाइग्नोस्टिक सेन्टर प्रा.लि. को कार्यालय ।

२. **नेपालमा 'फिट', विदेशमा 'अनफिट'**: पोलिक्लिनिक एण्ड डाइग्नोस्टिक सेन्टर, कालीमाटीमा नसिर अहमद अन्सारी र सिरप मेडिकल सेन्टर, गोंगबुमा जीतु सर्वरिया स्वास्थ्य परीक्षण पास गरी रोजगारीका लागि मलेसिया पुगे । तर, त्यहाँ गरिएको स्वास्थ्य परीक्षणमा 'अनफिट' प्रमाणित भई एक महीनामै नेपाल फर्काइए ।

३. व्यक्तिको उपस्थिति विना करीब तीन दर्जन रोग परीक्षण गर्दा ती सबैमा 'फिट' भएको पत्रकार जेबी पुन मगरलाई सिद्धकाली मेडिकल एण्ड पोलिक्लिनिक सेन्टरले दिएको प्रमाणपत्र ।

४. प्रमाणपत्र लिन बुझाएको रू.१००० को रसिद ।

धेरैजसो पोलिक्लिनिकहरू स्वास्थ्य जाँच नै नगरी निरोगिताको प्रमाणपत्र बेच्ने धन्दामा रहेको पाइन्छ।

काठमाडौं गोङ्गबुको मुख्य सडकबाट १५० मिटरजति उत्तरतिरको गाढा रातो घरको दोस्रो तलामा झुण्ड्याएको रक्षा पोलिक्लिनिक एण्ड डाइग्नोस्टिक सेन्टरको बोर्डमा लेखिएको छ- जनरल मेडिसिन चेकअप, माइनर सर्जरी, एक्सरे, प्याथोलोजी ल्याब, दिसापिसाब परीक्षण तथा महिला परामर्श दिइनुको साथै वैदेशिक रोजगारमा जानेको मेडिकल गरिन्छ ।

सेन्टरको एउटा कोठामा हरियो तन्ना बिछ्याइएको पलङ र एउटा कुर्सी छ । सोफासेटसहितको अर्को कोठाको भित्तामा डा. शिवबहादुर बस्नेत (कन्सल्टेन्ट रेडियोलोजिस्ट, नेपाल मेडिकल काउन्सिल रजिस्ट्रेसन नं. ७५४) र डा. देवेन्द्र महर्जन (जनरल फिजिसियन, मेडिकल काउन्सिल रजिस्ट्रेसन नं. ३३४८७) को नेमप्लेट छ । स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने यन्त्र-उपकरण भने कतै केही देखिंदैनन् ।

३० कात्तिक २०६७ बिहान १०:३० बजे त्यहाँ पुगेको यो संवाददातालाई सेन्टरकी निर्देशक बताउने प्रतिमा कार्कीले सम्भावित ग्राहक ठानेर दुईदर्जन जति स्वास्थ्य परीक्षणका किसिम र तिनको शुल्क सूची देखाइन् । उनले वैदेशिक रोजगारमा जानका लागि चाहिने निरोगिताको प्रमाणपत्रका लागि सम्बन्धित व्यक्ति आइरहनु नपर्ने, पासपोर्टको फोटोकपी, दुई वटा फोटो र रु.१००० अरूलाई पठाइदिए पुग्ने जानकारी पनि दिइन् । परीक्षणका लागि आवश्यक पूर्वाधार नपुगेकाले स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट मान्यता नपाए पनि 'भरपर्दो' सेवा उपलब्ध गराइरहेको कुरा समेत नलुकाई परीक्षण नै नगरी निरोगिताको

प्रमाणपत्र लिएका व्यक्तिहरूको नामावली देखाएर भनिन्, "यी सबै मानिस अहिले विदेशमा मजाले कमाइरहेका छन् ।"

१ मंसीर २०६७ को बिहान १० बजे पनि प्रतिमा कार्की यथास्थानमै भेटिइन् । मैले चिनजानका दाजु कुवेत जान चाहेको भन्दै पत्रकार जेबी पुनमगरको पासपोर्टको फोटोकपी र पासपोर्ट साइजको फोटो दिएँ । उनले ती चिजसँगै रु.५०० पेस्की बुझेर भोलि आउनू भनिन् । भोलिपल्ट ठीक १० बजे कार्कीले डा. सुभाष पोखरेल (नेपाल मेडिकल काउन्सिल र.नं. ६६५१) ले हस्ताक्षर गरेको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयद्वारा मान्यता प्राप्त सिद्धकाली मेडिकल एण्ड पोलिक्लिनिक सेन्टरको गाढा नीलो रङको प्रमाणपत्र थमाइन् । पत्रकार पुन मगरको फोटोमाथि नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघको लोगोसहितको होलोग्राम स्टिकर थियो । प्रमाणपत्रले करीब तीन दर्जन रोगको परीक्षणमा पुन मगर 'फिट' भएको देखाउँथ्यो ।

बाँकी शुल्क तिरेपछि कार्कीले बिल चाहिं रिलाएवल मेडिकल हेल्थ केयर सेन्टरको दिइन् । रक्षा पोलिक्लिनिककै बिल माग्दा उनले त्यसका लागि रु.२००० लाग्ने बताउँदै रिलाएवल प्रालि पनि आफ्नै भएकाले केही फरक नपर्ने भनेर सम्झाइन् । होलोग्राम टाँस्न नपाउने रक्षाले ग्राहक खोज्ने, सरकारी मान्यताप्राप्त सिद्धकालीले प्रमाणपत्र बनाउने र रिलाएवलले बिल दिने चाँजोपाँजो मिलाइएको देखिन्थ्यो । २५ मंसीर बिहान १० बजे संवाददाता फेरि रक्षा पोलिक्लिनिक पुगेर दाइ (जेबी)को गाउँमा एउटा गरीबी निवारण संस्थाले स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा लागेको आधा पैसा व्यहोर्ने तर त्यसको लागि निरोगिताको प्रमाणपत्र दिने संस्थाकै कागज चाहिने भएकाले सिद्धकालीकै बिल दिन अनुरोध गर्दा कार्कीले त्यसो भए भोलि आउन भनिन्, र दिइन् पनि ।

लामो समयपछि २३ वैशाख २०६८ को बिहान पुनः रक्षा पोलिक्लिनिक पुग्दा प्रतिमा कार्कीले यो संवाददातालाई एक नजरमै चिनिन् । सामान्य भलाकुसारीपछि 'करीब ६ महीनाअघि कुवेत उडेका दाइ (जेबी पुन)लाई छातीमा रोग देखिएको भन्दै कम्पनीले दुई महीनामै फर्काइदिएकाले क्षतिपूर्तिका लागि कहाँ, कसरी सम्पर्क राख्ने भनेर' बहानाबाजी सुनाउँदा उनले फर्किएको दुई महीनाभन्दा बढी भएको र विना स्वास्थ्य जाँच प्रमाणपत्र लगेकाले क्षतिपूर्ति नपाउने बताइन् ।

उनका अनुसार, जेबीले विदेशमा 'मेडिकल अनफिट' भएको रिपोर्ट त्यहाँस्थित नेपाली दूतावासमा प्रमाणित गराएर फर्किएको दुई महीनाभित्रै नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघमा सम्पर्क राख्नुपर्थ्यो र त्यो अवस्थामा महासंघले ४० प्रतिशत (करीब रु.२८ हजार) र सिद्धकालीले पुनः परीक्षण गरेर ६० प्रतिशत (करीब रु.४२ हजार गरी रु.७० हजार क्षतिपूर्ति दिने थिए ।

ठग्ने काइदा

तोकिएको मापदण्ड पूरा गरेको भन्दै स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट लाइसेन्स पाएका १५३ मध्ये धेरैजसो पोलिक्लिनिकहरू मानिस जाँच्दै नजाँची निरोगिताको प्रमाणपत्र बेच्ने धन्दामा रहेको पाइन्छ । नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघको छातामुनि सङ्गठित यी स्वास्थ्य संस्थाले 'मुर्गा' बनाएका पीडितहरू यत्रतत्र भेटिन थालेका छन् । तिनैमध्ये एक हुन्, सिमरिया-८ सुनसरीका जितु सरवरिया (२४) । रु.८५ हजार तिरेर गोङ्गबुस्थित बीएस म्यानपावरबाट मलेशिया गएका सरवरियाले बीएसकै सिफारिसमा रु.१५०० तिरेर सिरप मेडिकल सेन्टरमा ६ कात्तिक २०६५ मा स्वास्थ्य परीक्षण गराएका थिए । मासिक १२०० रिङ्गिट (करीब रु.२४ हजार) तलबमा काम थालेका जितुलाई मलेशियाको ली सुन सेङ प्लाष्टिक इण्डस्ट्रिजले छातीमा 'क्याल्सिफिकेसन' (निमोनियाको दाग) देखियो भनेर एक महीनामै फर्काइदियो ।

काठमाडौं फर्किएको भोलिपल्टै सिरप पुगेका सरवरियालाई पुनः एक्सरे गरेर 'फिट' भन्दै क्षतिपूर्ति दिन नमिल्ने बताइयो । २०६८ माघको पहिलो साता सिनामङ्गलस्थित नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघमा भेटिएका सरवरियालाई यो संवाददाताले वीर अस्पतालमा लगेर परीक्षण गराउँदा छातीमा क्याल्सिफिकेसन नै भएको देखियो । "त्यो रिपोर्ट लगेर पछ्यारेपछि मात्र सिरपले क्षतिपूर्ति दियो", केही समयपछि फोनमा सरवरियाले भने ।

सिरपले पुनः मेडिकल जाँचको नाटक क्षतिपूर्ति नदिन गरेको रहेछ । शुरूमा केही रकमका लागि हदैसम्म लापर्वाही गर्ने यस्ता मेडिकल सेन्टर विदेशबाट 'अनफिट' भएर फर्केकाहरूसँग अनेक तिकडम गर्छन्, बोल्न

नसक्नेलाई उल्लीबिल्ली पारेर फर्काउँछन्। अमरदह-८ मोरङका सरवनलाल राजवंशी (२०)ले धर्ना दिने सुर कसेपछि मात्र नयाँबानेश्वरको सुनगाभा पोलिक्लिनिकबाट क्षतिपूर्ति पाए। उनलाई रु.१ लाखमा मलेशिया पठाउने गोल्डेन इगल म्यानपावरको सिफारिसमा सुनगाभाले रु.२००० असुलेर स्वास्थ्य परीक्षण गरेको थियो, तर डब्ल्युएसएम वेयर सेफ (मलेशिया) इलेक्ट्रोनिकले फोक्सोमा दाग छ भनेर तीन सातामै फर्काइदियो।

मझ्डिया-७ बाराका नसिर अहमद अन्सारीमाथि पनि सरवरिया र राजवंशीलाई जस्तै छक्याउन खोजियो। कालीमाटी, काठमाडौंको पोलिक्लिनिक एण्ड डाइग्नोस्टिक सेन्टरमा मेडिकल गरी नेपाली प्रोफिसियन्ट म्यानपावर सप्लाइलाई रु.१ लाख ६५ हजार तिरेर १६ भदौ २०६५ मा मलेशिया उडेका राजवंशीको पनि छातीमा दाग देखियो। विदेशबाट फर्केका राजवंशीलाई पनि पोलिक्लिनिकले पुन: परीक्षणको नाटक गरेर 'दागसाग केही छैन' भन्दै रित्तोहात फर्काउन खोजेको थियो।

सरकारद्वारा मान्यताप्राप्त स्वास्थ्य संस्थाबाट 'फिट' हुने, तर विदेशमा 'अनफिट' भई खाली हात फर्केर क्षतिपूर्तिको लागि महासंघ धाउनेहरू दैनिक औसत पाँच जना हुन्छन्। ऋणको दलदलमा परिसकेका तीमध्ये धेरैजसो सोझा-सीधा गाउँले हुन्छन्।

पत्याइनसक्नु अवस्था

मन्त्रालयमा सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थाहरूले परीक्षण रिपोर्टमा एकरूपता ल्याउन भन्दै १ भदौ २०६५ देखि 'परीक्षणको रूपमा ६ महीनाको लागि' होलोग्राम स्टिकर टाँस्न शुरू गरेका हुन्। नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघको 'दबाब'मा २४ मंसीर २०६६ को मन्त्रिपरिषद्ले अनुगमन, व्यवस्थापन र आवश्यक कानून तर्जुमाका लागि श्रम तथा रोजगार व्यवस्था विभागलाई निर्देशन दिँदै सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थाहरूको गुणस्तर र शुल्कमा एकरूपताका लागि राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाकै शुल्क लागू गरी वैदेशिक रोजगारमा जानेको स्वास्थ्य परीक्षण अनिवार्य गर्ने निर्णय गर्‍यो।

राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालामा छातीको एक्सरे, एचआईभी, दिसापिसाब लगायत करीब दुईदर्जन रोगको एकमुष्ठ परीक्षण गर्दा शुल्क

रु.२६९० लाग्छ । तर, महासंघका अध्यक्ष खड्गबहादुर श्रेष्ठ नै भन्छन्, “अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण सूचीकृत संस्थाहरूले रु.१००० लिइराखेका छन्, त्योभन्दा तल झरेर काम गर्नेहरू पनि कति छन् कति !” उनको भनाइबाट पनि विदेश जान चाहनेहरूले केही रुपैयाँ कम गराउन खोज्दा स्वास्थ्य परीक्षण नै नगरी आधाभन्दा कम शुल्कमा निरोगिताको प्रमाणपत्र दिइने गरेको स्पष्ट हुन्छ । यस्ता स्वास्थ्य संस्थाहरूको गुणस्तर अनुगमनका लागि मन्त्रालयले गठन गरेको उच्चस्तरीय टोलीको संयोजक राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाकी निर्देशक डा. गीता शाक्य कोरिया जानेहरूले त्यति नै रोगको परीक्षण गराउँदा रु.३९५० लागिरहेकोमा स्वास्थ्य संस्थाहरूले कसरी रु.१००० मै काम गरिरहेका होलान् भनेर आश्चर्य व्यक्त गर्छिन् । तर, उनीसँग पनि बजारमा भइरहेको बदमासीबारे चित्तबुझ्दो जवाफ छैन ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनको सहयोगमा नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्ले २०६७ भदौदेखि पुससम्म गरेको एउटा अध्ययनले स्वास्थ्य मन्त्रालयमा सूचीकृत देशभरका स्वास्थ्य प्रयोगशालामध्ये करीब ९० प्रतिशतमा अदक्ष प्राविधिकले एक्सरे गर्ने गरेको फेला परेको थियो । परिषद्का अध्यक्ष डा. हरिकुमार लम्सालका अनुसार अहिले पनि एक्सरेलगायत दिसापिसाब, रगत आदि परीक्षणका काम जुनियर टेक्निसियन वा ल्यावसम्बन्धी अध्ययन नै नगरेका व्यक्तिहरूले गरिरहेका छन् । उनी भन्छन्, “सम्बन्धित विषयमा स्नातक उपाधि लिएका सिनियर प्राविधिकहरूले गर्नुपर्नेमा त्यसो हुन सकिरहेको छैन ।” धेरैजसो स्वास्थ्य संस्थाले सरकारी निरीक्षण टोलीलाई अरूका प्रयोगशालाबाट ल्याएको उपकरण देखाएर लाइसेन्स लिने गरेको र बढी खोजीनिती गर्न चाहने निरीक्षकलाई घुसले ‘तह लगाइने’ गरेको सम्बद्ध भुक्तभोगीहरू सुनाउँछन् ।

धेरै म्यानपावर कम्पनीसँग राम्रो सम्बन्ध भएको गोङ्गबुको सिरप मेडिकल सेन्टरका सञ्चालक राजन अधिकारीले यो संवाददातासँग आफ्नो संस्थामा १२ घण्टा डाक्टर उपलब्ध हुने अनि स्वास्थ्य परीक्षणका सबै काम सिनियर ल्याव टेक्निसियनले गर्ने दाबी गरे । तर, ११ पुस २०६८ को बिहान त्यहाँ गएर साढे दुई घण्टा बस्दा परीक्षणका लागि आएका पाँच जनालाई एक्सरे र स्वास्थ्य अवस्थाबारे सामान्य सोधपुछ बाहेक केही गरेको देखिएन । स्वास्थ्य परीक्षणको यो काइदालाई चल्तीको भाषामा

'स्पट टेस्ट' भनिंदोरहेछ । भोलिपल्ट पाँचै जनाले होलोग्रामसहितको स्वास्थ्य प्रमाणपत्र पाए ।

यसबारे सोध्दा अधिकारीले ग्राहकहरू तुरुन्तै रिपोर्ट चाहिन्छ भन्दै आउने हुनाले रगत र पिसाबको नमूना लिए पनि ल्याब टेस्ट गर्न सम्भव नभएकाले कामचलाउ रिपोर्ट बनाएर डाक्टरहरूलाई प्रमाणित गराउनुपरेको बताए । अधिकारीले भने, "एउटा सजिलो चाहिं के छ भने रिपोर्ट लगेपछि डाक्टरहरूले सरक्क सही गरिदिन्छन् ।" यो ठगीमा यहींनेर समाजमा सम्मानित सेता कोटधारी डाक्टरहरू समेत स्वास्थ्य प्रयोगशालाहरूले ल्याउने फर्जी निरोगिताको प्रमाणपत्रमा जानाजान सही गरिदिएर जोडिन आउँछन् । उनीहरू खाली प्रगोगशाला सञ्चालकले नियमित उपलब्ध गराउने नगदसँग मात्र मतलब राख्छन्, आफ्नो नैतिकता, दायित्व, कानून र मेडिकल काउन्सिलको आचारसंहिता सबै बिर्सेर ।

यसरी आफ्नो मैलो धन्दामा सेता कोटधारीलाई 'आसामी' बनाएका स्वास्थ्य संस्थाहरू राजधानीका गल्लीपिच्छे खुलेका छन् । सूचीकृत भएको सिद्धकाली पोलिक्लिनिक होस् वा नभएको रक्षा, सबैले यो धन्दा निर्वाध चलाइरहेका छन् । स्वास्थ्य मन्त्रालयको उच्चस्तरीय अनुगमन टोलीकै प्रतिवेदन अनुसार पनि अवैध धन्दा गर्ने प्रयोगशाला राजधानीमै १०८ वटा छन् । फितलो अनुगमन संयन्त्रको फाइदा उठाउँदै सर्वसाधारणलाई वैदेशिक रोजगारीमा जानुअघि र 'अनफिट' भएर फर्केपछि ठग्ने तिनको यो धन्दा समाजमा सम्मानित डाक्टरहरूकै सहयोगमा चलेको स्पष्ट हुन्छ ।

रमिते सरकार

श्रम स्वीकृति दिने वैदेशिक रोजगार विभागले चाहेको खण्डमा विदेश जानेहरूले मान्यताप्राप्त संस्थामा स्वास्थ्य जाँच गरेका हुन्, होइनन् परीक्षण गरेर आफैंले होलोग्राम स्टिकर टाँसी यो ठगी रोक्न सक्छ । तर, निरोगिताको प्रमाणपत्र दिने संस्थाले नै क्षतिपूर्ति दिने प्रावधान वैदेशिक रोजगार ऐनमा परेको बहानामा स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई 'आफैं धामी आफैं बोक्सी' हुन सजिलो भएको छ ।

वैदेशिक रोजगारीमा जानेको स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने संस्थाहरूको सूचीकरण र अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी स्वास्थ्य मन्त्रालय, चिकित्सा महाशाखाको हो। मेडिकल सेन्टर वा स्वास्थ्य प्रयोगशाला सञ्चालक र प्राविधिकहरूको क्षमता र योग्यता हेरेर दर्ता गर्ने, लाइसेन्स दिने तथा नियम अनुसार काम नगर्नेमाथि कारबाही गर्ने अधिकार नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्सँग छ भने आचारसंहिता उल्लङ्घन गर्ने डाक्टरहरूलाई कारबाही गर्ने अधिकार नेपाल मेडिकल काउन्सिलसँग छ। तर, यी निकायहरू पनि पानीमाथिको ओभानो भएर बसेका छन्।

स्वास्थ्य मन्त्रालयको चिकित्सा महाशाखा प्रमुख डा. सेनेन्द्र उप्रेती मापदण्ड पुगेका स्वास्थ्य प्रयोगशालाहरूको अनुगमन गर्न राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला प्रमुखको अध्यक्षतामा वरिष्ठ रेडियोलोजिष्ट, प्याथोलोजिष्ट, टेक्निसियन, जनरल फिजिसियन आदि सम्मिलित सात सदस्यीय निरीक्षण तथा गुणस्तर अनुगमन टोली गठन गरेको बताएर पन्छिए। तर, टोलीले स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई सूचीकृत गर्ने बाहेक अरू काम गरेको छैन। उक्त टोलीका अध्यक्ष डा. गीता शाक्य आफूलाई सूचीकरणका लागि मन्त्रालयमा दर्खास्त दिएका स्वास्थ्य संस्थाहरूको पूर्वाधार हेरेर सूचीकृत गर्ने बाहेक अधिकारै नभएको बताउँछिन्। स्वीकृति लिइसकेका प्रयोगशालाहरूको दोहोऱ्याएर निरीक्षण गर्ने साधन-स्रोतसमेत नभएको बताउँदै उनी भन्छिन्, “अनि स्वीकृति नपाएका प्रयोगशालाहरूमाथि कसरी हुन्छ कारबाही !”

नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्का अध्यक्ष डा. हरिकुमार लम्साल भने मन्त्रालयको निरीक्षण टोलीले स्वास्थ्य संस्थाका प्राविधिकहरूको योग्यता निर्धारण र व्यवसायीहरूलाई व्यवस्थित गर्ने काममा आफूहरूलाई समावेश नगरेको गुनासो गर्छन्। उनका अनुसार, कसुर गर्ने स्वास्थ्य व्यवसायीहरूमाथि अनुसन्धान तहकिकात गरी अदालतमा मुद्दा चलाउने अधिकारीको पद भएर पनि नियुक्ति गरिएको छैन। उता नेपाल मेडिकल काउन्सिलका रजिष्टार डा. नीलमणि उपाध्यायले स्वास्थ्य जाँच नै नगरिएका व्यक्तिको निरोगिताको प्रमाणपत्रमा सही गर्नु लाइसेन्स जफत हुने कसुर भए पनि त्यस्ता डाक्टरबारे मेडिकल काउन्सिलमा उजुरी नपरेको बताए।

वैदेशिक रोजगार व्यवस्था विभागका निर्देशक काशीनाथ मरासिनी

विदेश जानेहरूले मान्यताप्राप्त संस्थामा मात्र स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्ने कानूनी प्रावधान भए पनि होलोग्राम स्टिकर टाँस्ने व्यवस्था नीतिकै रूपमा नआएकाले कडाई गर्न नसकिएको बताए । उनी भन्छन्, "होलोग्राम स्टिकर नीतिकै रूपमा कार्यान्वयन नभएकाले यो नटाँसी विदेश जाने कामदारको सङ्ख्या धेरै छ। विदेशमा स्वास्थ्य 'अनफिट' भए तिनीहरूले नेपाल फर्केर क्षतिपूर्ति दाबी गर्न पाउँदैनन् ।"

वैदेशिक रोजगार ऐन २०६४ को दफा २(२) ले गलत स्वास्थ्य प्रतिवेदन दिएको हो वा होइन भनेर निर्णय गर्न स्वास्थ्य मन्त्रालयले तोकेको १२औं तहको चिकित्सक अध्यक्ष रहने पाँच सदस्यीय विशेषज्ञ समितिको व्यवस्था गरेको छ । समितिमा नेपाल मेडिकल काउन्सिलले तोकेको चिकित्सक, श्रम मन्त्रालयको कानून अधिकृत, स्वास्थ्य व्यवसायी महासंघको अध्यक्ष र वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका व्यक्तिहरूमध्येबाट एक वा श्रम मन्त्रालयले तोकेको व्यक्ति रहन्छन् । तर, होलोग्राम भएका व्यक्ति स्वास्थ्यकै कारण फर्किए मेडिकल प्रमाण पुऱ्याएर महासंघले नै क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था भएका कारण गलत रिपोर्टका कुरा विशेषज्ञ समितिमा पुग्नै पाउँदैन ।

(१-१५ असार २०६८ को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

१

२. रु.३ अर्ब सकियो बन्द गरे बेस

■ प्रमोद आयाम

२

विकास बजेटबाट राजनीतिक पार्टीको भवन

१. मकवानपुर, हेटौंडास्थित नेपाली कांग्रेसको जिल्ला कार्यालय भवन ।

२. मकवानपुर, हेटौंडास्थित नेकपा एमालेको जिल्ला कार्यालय भवन ।

३. मकवानपुर, हेटौंडास्थित एमाओवादीको जिल्ला कार्यालय भवन ।

निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको बजेटलाई 'विकास बजेट' नभनेर 'सांसद्हरूको पकेट खर्च' वा नियम-कानून मिलाएर वा मिचेर गरिएको 'ठाडो भ्रष्टाचार' आदि जे जस्तो संज्ञा दिए पनि हुन्छ।

सांसद्हरूको व्यक्तिगत तजबिजमा खर्च गरिने निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको बजेट व्यापक रूपमा हिनामिना हुने गरेको गुनासो, यो कार्यक्रम जत्तिकै (१६ वर्ष) पुरानो हो। तर पनि, सांसद् भनेका जनताका प्रतिनिधि, उनीहरूले खर्च गर्ने रकम जनताले तिरेको कर र त्यो रकम जनताकै नाममा खर्च गरिने भएका कारण हिनामिनाको गुनासोलाई सहजै साँचो ठान्न मिल्दैन। त्यसै भएर, निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको रकम के-कति सदुपयोग वा दुरुपयोग भएको छ तथा यसको हिसाबकिताबको अवस्था कस्तो छ भन्ने पहिल्याउन खोजपत्रकारिता केन्द्र (खोपके) अग्रसर भयो। र, करीब पाँच महीनासम्मको खोज-अनुसन्धानमा 'खोपके' को निष्कर्ष छ- निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको बजेटलाई 'विकास बजेट' नभनेर 'सांसद्हरूको पकेट खर्च' वा नियम-कानून मिलाएर वा मिचेर गरिएको 'ठाडो भ्रष्टाचार' आदि जे जस्तो संज्ञा दिए पनि हुन्छ। यसम केही अपवाद सांसद्हरू अवश्य छन्, तर अधिकांशले यो कार्यक्रमलाई 'लूटको धन फुपूको श्राद्ध' भन्दा बढी ठानेको पाईंदैन। सांसद्हरू सरकारलाई दबाब दिएर बजेट राख्न बाध्य पार्छन्, त्यो बजेट जिविसमार्फत आफन्त र कार्यकर्ताका नाममा निकासा गराउँछन् अनि नक्कली बिल-भरपाई पेश गरेर खर्चको पुष्टि गर्दछन्। त्यसो गर्दा पनि हरेक वर्ष कुल बजेटको रुण्डै आधा अंश बेरुजु रहन्छ।

राज्यको ढुकुटी रित्याउने यो उपक्रमको कथा यत्तिमै टुङ्गिंदैन। 'निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम' शीर्षक अन्तर्गत हरेक वर्ष कुन-कुन सांसद्ले कति-कति रकम निकासा गराए र त्यो रकम कहाँ कसरी

खर्च भयो भन्ने कुराको लेखा परीक्षण समेत राम्ररी भएको पाईंदैन । महालेखा परीक्षकको कार्यालय तथा महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले समेत यस सम्बन्धी विवरण दुरुस्त राखेका छैनन् । यस सम्बन्धमा त्यहाँका पदाधिकारीहरूको खासै चासो रहेको पनि देखिंदैन । यसबाट 'निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम' को बजेट सांसद्हरूलाई बक्सिस् नै दिएको हो कि भन्ने भान पर्छ ।

यो कार्यक्रमको हिसाब-किताब र अभिलेख राख्ने जिल्ला विकास समितिका कर्मचारी त यस बारेमा कुरै गर्न चाहँदैनन् । उनीहरूमाथि सांसद्हरूको दबाब यति चर्को देखिन्छ कि, हार्डवेयर पसलबाट खेलकूदका सामग्री किनेको बिल पनि सहजै स्वीकार गरिदिन्छन् ।

- कांग्रेस सभासद् रामेश्वरप्रसाद रौनियारको सांसद् विकास कोषबाट आव २०६६/६७ मा सञ्चालित 'खेलकूद तथा शैक्षिक सामग्री' कार्यक्रमको नाममा किनिएको रु.१ लाख २५ हजारको सामग्रीको बिल हार्डवेयर पसलबाट !
- माओवादी सभासद् कुमारी मुक्तानको कोषबाट रु.२ लाख उडाउन फर्जी 'महिला सचेतना गोष्ठी' !
- एमालेकी सभासद् नारायणी शर्माले अखिल नेपाल महिला संघ, पाल्पालाई दिएको रु.१ लाख ५० हजार यातायात खर्चको नाममा हिनामिना !
- सांसद् विकास कोषकै रु.५१ लाख ५० हजारबाट एमाओवादी, कांग्रेस र एमाले मकवानपुरका आ-आफ्नो पार्टी भवन निर्माण ।

निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सांसद् विकास कोष) को पत्याइनसक्नु दुरुपयोगको यस्ता उदाहरण जिल्ला-जिल्लामा छ्यापछ्याप्ती छन् । यी हरेक सभासद्ले वार्षिक रूपमा लिने रु.१० लाख विकासमा होइन, कार्यकर्ता पोस्न र दलीय राजनीति बलियो बनाउनमा प्रयोग भइरहेका दृष्टान्तहरू हुन् ।

निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सञ्चालन कार्यविधि) नियमावली, २०६५ ले कार्यक्रम छनोटको निश्चित मापदण्ड तोके पनि सभासद् र तिनका प्रतिनिधिहरूले आफूखुशी राज्यकोष उडाइरहेका छन् । जिल्लाको आवधिक योजनाभित्र पार्ने गरी कार्यक्रम छनोट गर्नुपर्ने प्रावधानलाई

पनि छलिन्छ । हिसाब मिलाउन नक्कली बिलको सहारा लिइन्छ । कार्यक्रमले सभासद् र तिनका कार्यकर्तालाई भ्रष्टाचार गर्ने वैधानिक बाटो खोलिदिएको छ ।

प्रत्यक्षतर्फका सभासद्ले आफ्नै निर्वाचन क्षेत्र तथा समानुपातिक र मनोनीतले रोजेको जिल्लामा रु.१० लाख खर्च गर्न पाउने व्यवस्था नियमावलीमा छ । त्यसमध्ये रु.५० हजार सभासद्को सम्पर्क कार्यालय सञ्चालन, उनका प्रतिनिधि र अनुगमनमा खटिने व्यक्तिको पारिश्रमिकका लागि छुट्याइएको हुन्छ । तर, सभासद्का प्रतिनिधिहरू जिविसमा प्रस्ताव पेश गरेर रकम लैजानमा मात्रै केन्द्रित छन् ।

पार्टीको विकास

नेपाली कांग्रेसकी समानुपातिक सभासद् महालक्ष्मी उपाध्याय (डिना)ले आव २०६५/६६ र २०६६/६७ मा लिएको रु.२० लाखमध्ये रु.१५ लाख खर्चेर हेटौंडाको संगमचोकस्थित मकवानपुर जिल्ला कांग्रेसको भवनमा दुई तला थपेकी छन् । एमालेका समानुपातिक सभासद् रणध्वज कन्दङ्वाले पनि आव २०६५/६६ को रु.९ लाख ५० हजारले हेटौंडाकै पुष्पलाल पार्कस्थित पार्टी कार्यालयमा दोस्रो तला थपे । कांग्रेस र एमालेलाई उछिन्दै एमाओवादीका पाँच सभासद्ले आव २०६६/६७ को रु.२७ लाख खन्याएर हेटौंडाकै गर्दोइमा २४ कोठे भवन बनाउँदैछन् । यसमा प्रत्यक्षतर्फका दिलबहादुर घिसिङ, प्रेमबहादुर पुलामी, प्रह्लाद लामिछाने र कुमारी मुक्तानले रु.५/५ लाख अनि समानुपातिकका शेरबहादुर पहरीले रु.७ लाख लगाएका छन् । "पार्टी पनि जनताकै भएकाले यसलाई विकास नै मान्नुपर्छ", सभासद् घिसिङ भन्छन् ।

पार्टी कार्यालयमा विकास बजेट खर्च गर्न नपाइने नियम छल्न कांग्रेसले बीपी स्मृति भवन, एमालेले मदन स्मृति भवन र एमाओवादीले शहीद प्रतिष्ठान नाम दिएका छन्, जसलाई महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनले 'नियम विपरीत' भनेको छ ।

जनताको पैसाले पार्टीको विकास गर्नेमा एमाओवादी सभासद्हरू अगाडि देखिन्छन् । पाल्पा क्षेत्र नम्बर-२ की एमाओवादी सभासद् लीला सोमईले २०६६/६७ को रु.४ लाख क्षेत्र नम्बर-३ मा सञ्चालित पार्टी

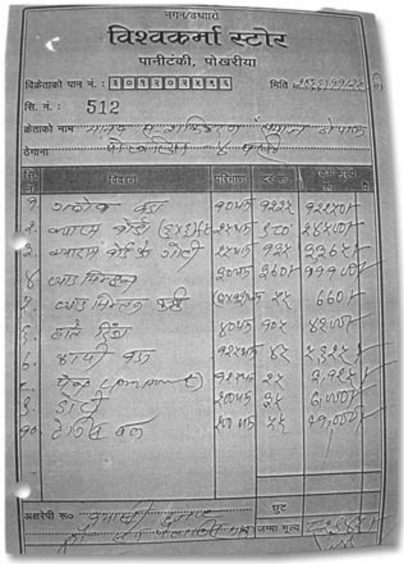

नगद/उधारो
विश्वकर्मा स्टोर
पानीटंकी, पोखरीया
बि. नं. : 512

पर्सा, पोखरियाको हार्डवेयर पसलबाट स्टेशनरी र खेलकूदका सामान किनेको नक्कली बिल ।

मकवानपुर, राक्सिराङमा महिला सचेतना कार्यक्रमको नाममा विभिन्न व्यक्तिको किर्ते हस्ताक्षर सहित देखाइएको खर्चको भरपाई ।

निकट रेडियो पश्चिमाञ्चललाई र समानुपातिकतर्फकी सभासद् रूपा विश्वकर्माले नवसंवाद साप्ताहिकलाई रु.१ लाख दिएकी छन् । अर्का समानुपातिक सभासद् विनोद पहाडीले आव २०६५/६७ को रु.२ लाख नेपाल पत्रकार महासंघ, नवलपरासीको भवन बनाउन खर्चे भने आव २०६६/६७ को साढे नौ लाख रुपैयाँ एम्बुलेन्स किन्न क्रान्तिकारी पत्रकार संघ, नवलपरासीलाई दिएका छन् ।

महालेखाका एक अधिकारीका भनाइमा, जनताको पैसा मासेर पार्टीहरूको 'स्मृति भवन' र 'प्रोपोगाण्डा मिसिन'हरूमा खन्याउने काम अन्य जिल्लामा पनि भएका छन् । यसै वर्ष आठ वटा जिविसमा लेखा परीक्षण गरेका महालेखाका ती अधिकृत भन्छन्, "यस्तो कृत्यमा कतिपय जिविसका कर्मचारीहरूले 'सभासद्को काम' भन्दै पन्छिने गरेका छन् ।"

कति छन् कति दुरुपयोग !

मकवानपुरकी माओवादी सभासद् कुमारी मुक्तानको विकास बजेटबाट राक्सिराङ गाविसको चैनपुरमा १०-१२ फागुन २०६६ मा तीनदिने 'महिला सचेतना गोष्ठी' सञ्चालन गर्दा रु.२ लाख खर्च भएको बिलभरपाई जिविसमा छ । जसअनुसार, गोष्ठीमा राक्सिराङ, सरिखेत र मनहरी गाविसका १५० जनालाई दैनिक रु.२०० का दरले रु.९० हजार भत्ता बाँडिएको देखिन्छ। भत्ता लिएर हस्ताक्षर गर्नेको सूचीमा मनहरी-९, मुस्लेका रामकृष्ण प्रजा पनि छन्, जो मुस्लेका १२ घरधुरी चेपाङ समुदायका सबैलाई चिन्छन् । तर, आफूलगायत मुस्लेमा हुँदै नभएका सिमानी, रस्मिता, विपीन र रसिला प्रजा पनि चैनपुरको तीनदिने गोष्ठीमा सहभागी भएर भत्ता बुझेको कुरा सुन्दा उनी वाल्ल परे । कार्यक्रमका सहभागीहरूलाई मासुभात खुवाएको भन्दै राक्सिराङ-८ का खाजा पसले गंगाराम श्रेष्ठले १२ फागुनमा रु.८० हजार बुझेको किर्ते बिलभरपाई पेश गरिएको छ ।

हुँदै नभएको कार्यक्रमलाई तीन दिन सञ्चालन भएको प्रमाणित गरेर पठाउने राक्सिराङ गाविस सचिव चुननारायण श्रेष्ठ जिविसका नासु राजाराम थापाले 'माओवादीको कार्यक्रम हो, मिलाएर पठाउनुस्' भनेकाले त्यसो गरेको बताउँछन् । उनी, नासु थापा र राक्सिराङ उप-स्वास्थ्य

चौकीका हेल्थ असिस्टेण्ट गणेशमान श्रेष्ठले तीन दिनको कार्यक्रममा ६-६ प्रशिक्षण दिएर जनही रु.५,१०० भत्ता बुझेको भरपाई जिविसमा छ ।

उक्त कार्यक्रमका लागि बनाइएको उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष चन्द्रमान प्रजाले चार/पाँच जना साथी बसेर सबैको सही मिलाएको कुरा स्वीकारे । उनले रु.२ लाखमध्ये रु.१ लाख २० हजार एमाओवादीको चेपाङ राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाको कार्यालय व्यवस्थापनमा सकिएको अनि रु.८० हजार जिविसका नासु थापालाई दिएको खुलाए । उनले भने, "राजाराम सरले आधा रकम जसरी पनि मलाई चाहिन्छ भन्नुभएकाले रु.८० हजार उहाँको अफिसमै लगेर दिएँ ।"

तर, नासु थापाले पैसा लिएको अस्वीकार गरे। सभासद् मुक्तान भने आफूले पैसा दिए पनि त्यहाँ के-के भयो, थाहा नभएको बताउँछिन् ।

उनकै कोषबाट मकवानपुरको अर्को विकट काँकडा गाविसमा गरिएको 'लटरपटर कार्यक्रम' मा पनि रु.१ लाख सकिएको छ । जिविसमा बुझाइएको त्यस कार्यक्रम सम्बन्धी फाइलमा ११-१३ फागुन २०६६ मा वडानम्बर ७ र ८ मा सञ्चालित स्वास्थ्य सचेतना गोष्ठीमा नासु थापा, अहेव सूर्यबहादुर थिङ र गैर-सरकारी संस्था महासंघकी प्रतिनिधि उर्मिला पुलामीले तीन दिन प्रशिक्षण दिएर जनही रु.२,५५० बुझेको देखिन्छ । गोष्ठीमा सहभागी ५१ जनाले दैनिक दुई सयका दरले रु.३०,६०० भत्ता दिइएको भरपाई पनि छ । तर, पुलामी तीन जनाले महिला अधिकार, सरसफाई र नेतृत्व विकाससम्बन्धी तालिम दिएपछि केही घण्टामै सकिएको बताउँछिन् । आफूलाई भरपाई नगराई रु.१,७५० दिएको बताउँदै उनी भन्छिन्, "अरू सहभागीहरूलाई रु.१००-१०० बाँडेको चाहिं मैले पनि देखेकी हुँ ।"

उता पाल्पामा अखिल नेपाल महिला संघको नाममा यस्तै चालबाजी गरेर एमालेकी समानुपातिक सभासद् नारायणी शर्माको विकास कोषबाट रु.१ लाख ५० हजार उडाइएको छ । संघमार्फत १८ वैशाख २०६७ मा दमकडामा गोष्ठी गरिएको भन्दै जिविसमा पेश गरिएको कागजातमा १५० महिलालाई रु.२६० सम्म यातायात खर्च दिएको देखिन्छ । त्यो सूचीको एक नम्बरमा रुडेवा-४ की दुर्गा अंलेखीको नाम छ, जसले रु.२६० बुझेर हस्ताक्षर गरेको देखिन्छ । तर, यो कुरा सुनेर आश्चर्यमा परेकी उनी भन्छिन्, "मलाई त्यो कार्यक्रमबारे थाहा त छैन, कसरी सही

गरेर पैसा बुझ्नू ?”

कांग्रेस सभासद् रामेश्वरप्रसाद रौनियारले आफैं अध्यक्ष रहेको मानव सशक्तीकरण समाज, नेपालमार्फत पर्साको पोखरियामा ‘खेलकूद तथा शैक्षिक सामग्री’ कार्यक्रमका लागि रु.२ लाख १८ हजार निकासा गरेकोमा निर्माण सामग्री बिक्री गर्ने विश्वकर्मा स्टोरबाट रु.१ लाख २५ हजारको खेल सामग्री किनेको दुई वटा बिल (रु.८२,८४५ र रु.४२,१२५) पर्सा जिविसमा छ ।

२५ फागुन २०६६ मा १० थान ब्ल्याकबोर्ड, १० वटा भकुण्डो बुझेको भरपाई गर्ने उपभोक्ता समिति अध्यक्ष मोहम्मद गनी अन्सारीलाई ती सामान देखाउन आग्रह गर्दा उनले दिव्यकन्या, मूर्ली र रामचरित्र भगत मावि अनि हरिहरपुर बिर्ताको बजरंग युवा क्लबलाई दिएको पैसाको हिसाब मिलाउन नक्कली बिलभरपाई बनाउनुपरेको जनाए । मानव सशक्तीकरण समाजका सचिवसमेत रहेका उनी भन्छन्, “हिसाब त मिलाउनै पर्‍यो नि !”

वीरगञ्जमा सरसफाइ कार्यक्रमका लागि सभासद् अजयकुमार द्विवेदीको कोषबाट पर्सा क्षेत्र नम्बर-३ का नेका सभापति श्याम पटेलको नाममा १९ जेठ २०६७ मा निकालिएको रु.१ लाख ५० हजार कहाँ, कसरी खर्च गरियो कसैलाई थाहा छैन । पटेलले यसको हरहिसाब पर्सा कांग्रेसका उपसभापति रामरुपप्रसाद कुर्मीसँग रहेको बताए । कुर्मीले कार्यकर्तामार्फत सञ्चालित ‘कार्यक्रम’को हिसाब खोजेर साध्य नहुने अड्डी लिए ।

रु.१ लाखमा सञ्चालित सभासद् द्विवेदीकै ‘खेलकूद कार्यक्रम’ का लागि गठित उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष पनि कुर्मी नै हुन् । यो कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न मितिमा क्रिकेट सेट, फूटबल, नेट लगायतका सामग्री किनेको नौ वटा बिल जिविसमा छन् । तर, ती सामान किनिएको भनिएको त्रिमूर्तिचोकको अमृत स्टेशनरीमा बुझ्दा थाहा भयो, त्यहाँ ती सामान नपाइने रहेछ । सभासद् द्विवेदीकै कोषबाट गिरिजाप्रसाद कोइराला स्मृति ट्रष्टका नाममा रु.२ लाख निकालेर पर्सा कांग्रेसको भवन निर्माणमा लगाइएको छ ।

सद्भावनाका सभासद् लक्ष्मणलाल कर्णले त आफ्नै छोरा सुधीर कुमारलाई प्रतिनिधि छानेका छन् । उनको कोषबाट सञ्चालित ‘शैक्षिक

कुन वर्ष कति बेरुजु ?

आव	सांसद्	प्रति सांसद् बजेट	विनियोजित रकम	खर्च	बेरुजु
२०५१/५२	२०५	रु.२,५०,०००	रु.५,१२,००,०००	रु.५,१२,००,०००	लेखापरीक्षण नभएको
२०५२/५३	२६५	रु.४०,००,०००(प्र.स) र रु.२,५०,००० (रा.स.)	रु.९,७०,००,०००	रु.९,६३,३३,००	रु.१,०८,०१,१९१ (दश जिल्लाको मात्र लेखापरीक्षण)
२०५३/५४	२६५	रु.४,००,००,०००	रु.१०,६०,००,०००	रु.१०,६०,००,०००	रु.६,३२,१०,०८९
२०५४/५५	२६५	रु.४,००,०००	रु.१०,६०,००,०००	रु.८,६८,७६,०००	रु.९,१९,२६,६०४*
२०५५/५६	२६५	रु.४,००,०००	रु.१०,६०,००,०००	रु.१०,२७,७३,५६०	रु.९,३५,८०,८०६
२०५६/५७	२६५	रु.५,००,०००	रु.१३,२३,९५,०००	रु.१२,८३,७५,०००	रु.८,६०,२,७४१
२०५७/५८	२६५	रु.१०,००,०००	रु.२६,५०,००,०००	रु.२६,४५,४६,०००	रु.१३,६६,५०,६४५
२०५८/५९	२६५	रु.१०,००,०००	रु.२६,५०,००,०००	रु.१८,५१,०६,२४७	रु.८,९४,८३,५१६
२०५९/६० देखि २०६२/६३ सम्म संसद् विघटनमा रहेकाले कार्यक्रम नरहेको					
२०६३/६४	१९८	रु.१०,००,०००	रु.२५,००,००,०००	रु.१९,३०,१२,६७०	रु.२,६५,००,११७
२०६४/६५	३२८	रु.१०,००,०००	रु.३२,८०,००,०००	रु.३२,३०,८१,३२८	रु.१६,४१,६२,२४७
२०६५/६६	६०१	रु.१०,००,०००	रु.६०,१०,००,०००	रु.५९,८८,७७,९२७	रु.१४,०६,७९,९९४
२०६६/६७	६०१	रु.१०,००,०००	रु.६०,१०,००,०००	रु.५८,१३,८१,२४७	(प्रतिवेदन तयार हुँदै)
२०६७/२०६८	६०१	रु.१०,००,०००	रु.६०,१०,००,०००	-	-

स्रोतः अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक र महालेखा परीक्षकको कार्यालय

*फ्रिज गर्नुपर्ने रकम आउँदो आवका लागि जिम्मेवारी सारेको अवस्थामा महालेखाले त्यसलाई पनि बेरूजु राखेको हुँदा खर्चभन्दा बेरूजुको आँकडा बढी देखिएको

नोट : उल्लिखित बेरूजुको आँकडा सम्बन्धित वर्षको लेखापरीक्षणबाट कायम भएको हो ।

सामग्री खरीद तथा वितरण' कार्यक्रम अन्तर्गत किनिएको रु.६० हजारको दराज र सोफाको बिल जिविसमा छ, तर ती सामान कुन स्कूल वा संस्थाले पाए, सुधीरलाई थाहा छैन । उनी भन्छन्, "कार्यकर्ताहरू माग्न आउँछन्, कसलाई दिइयो थाहै हुँदैन ।" वीरगञ्जको तेजारथ टोलस्थित रुबी ट्रेडर्स र अलौको सिद्धार्थ इन्टरप्राइजेजबाट ती सामान किनिएको बिल पेश गरिएको छ । यी दुवै हार्डवेयर पसल हुन् ।

सभासद् कर्णकै कोषबाट अस्तित्वमै नरहेको जैनव गर्ल्स स्कूलको नाममा रु.१ लाख २५ हजारको फर्निचर किनेको बिल छ । त्यो स्कूल कहाँ छ भनेर आफूलाई थाहा नभएको बताउन कत्ति पनि अप्ठ्यारो मानेनन्, सुधीरले ।

फोरम सभासद् आत्माराम साहको कोषबाट मुकेशप्रसाद चौरसिया अध्यक्ष रहेको उपभोक्ता समितिले वीरगञ्जको सौरभ ट्रेड कन्सर्न र सजन ट्रेड कन्सर्नबाट किनेको रु.१ लाख ८ हजारको २२ थान सिलाई मेशिन र १२ वटा कैंची नगरदाहाका फोरम कार्यकर्ता प्रभु यादवले बुझेको विवरण जिविसमा छ । तीमध्ये १० वटा मेशिन पोखरियाका महताव मियाँलाई दिएको र लोरिक पासवानसहित स्थानीय पाँच जनाले तालिम दिइरहेको यादवले बताए । बाँकी १२ थान मेशिन आफ्नै घरमा रहेको जिकिर गरिरहेका यादवले ती सामान देखाउन आग्रह गर्नासाथ कुरा फेरे, "अहिले त त्यहाँ पनि छैनन्, गाउँमा बाँडियो ।"

पोखरियाका 'जुली टेलर्स' सञ्चालक मियाँलाई उनले जम्मा दुई वटा मेशिन दिएका रहेछन् । लोरिक पासवान पहिल्यैदेखि त्यहाँका कारीगर रहेछन् । मियाँ भन्छन्, "मेरोमा सिलाई तालीमको व्यवस्था छैन ।"

उता, कपिलवस्तु जिविसमा तमलोपाका सभासद् वृजेशकुमार गुप्ताको कोषबाट रु.३ लाख ५० हजारको ह्याण्ड पाइप किनिएको बिल छ। ५० भन्दा बढी पाइप १८ गाविसका कार्यकर्तालाई बाँडेको बताउने उनका प्रतिनिधि रमाकान्त पाठकले सोम्दी-५ का रामदेव कुर्मी, तितिर्खी-७ का राधेश्याम दुवे र आफ्नो बाहेक अरूको नाम बताउन सकेनन् । कपिलवस्तुका अन्य सभासद्हरूले पनि पाइप, खेलकूद सामग्री, औषधी, कम्प्युटर लगायतका सामान किनेको बिल जिविसमा बुझाएका छन् । तर, ती सामान खरीद र वितरण भएको चित्तबुझ्दो प्रमाण नदेखिएको महालेखाको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

सभासद्हरूले आयोजना छनोट गर्दा कम्तीमा ५० प्रतिशत पूर्वाधार निर्माणमा खर्च हुनुपर्ने प्रावधानलाई सीधै लत्याउने गरेका छन्। सातभन्दा बढी कार्यक्रम छनोट गर्न नपाइने प्रावधानलाई अधिकांश सभासद्ले पालना गरेका छैनन्। कार्यक्रममा कम्तीमा २० प्रतिशत जनसहभागिता हुनुपर्ने प्रावधानलाई पनि बेवास्ता गरिएको छ।

महालेखाको प्रतिवेदनअनुसार आव २०६५/६६ मा सप्तरीमा सांसद् विकास कोषबाट खर्च भएको रु.१ करोड ७० लाखमध्ये शतप्रतिशत बेरुजु छ। सोही आवमा बारामा रु.१ करोड ३८ लाख ९८ हजार खर्च भएकोमा रु.१ करोड २० लाख बेरुजु छ। यसैगरी, बर्दियामा खर्च भएको रु.८६ लाखमध्ये रु.८५ लाख बेरुजु छ। बेरुजुका आँकडाहरूले निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको दुरुपयोगको हद देखाउँछ।

औचित्यमाथि प्रश्न

विधायिकामा पुगेका जनप्रतिनिधिहरूको मुख्य जिम्मेवारी मुलुकको विधि निर्माण हो। उनीहरूले जनताका समस्या, आवश्यकता, सरोकार र आकांक्षालाई नीति-निर्माण तहमा पुऱ्याउनुपर्छ। संसदीय व्यवस्थाको जननी मानिने बेलायतका सांसद्हरू आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका जनतासँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी तिनको समस्याबारे संसद्मा छलफल गर्छन्, विकासका लागि प्रत्यक्ष उत्तरदायी हुँदैनन्। विधायकहरू कार्यकारी भूमिकामा देखिनुलाई शक्तिपृथकीकरण सिद्धान्त अनुकूल मानिँदैन। निर्वाचन क्षेत्रको विकास विशुद्ध रूपमा स्थानीय निकायबाट हुने काम हो। अहिले सरकारले ३,९१५ गाविसलाई वार्षिक रु.७ अर्ब ८३ करोड विकास अनुदान दिइरहेको छ। हरेक गाविसले रु.१५ लाखदेखि रु.३० लाखसम्म यस्तो अनुदान पाइरहेका छन्। अन्य विभिन्न कार्यक्रम र स्थानीय स्रोतसमेत परिचालन गर्दा एउटा गाविसको वार्षिक बजेट रु.२५ लाखदेखि रु.३ करोडसम्म पुग्न थालेको छ। चालु आवमा जिविस र नगरपालिकाको लागि विनियोजित रकम क्रमश: रु.२ अर्ब ४३ करोड र रु.७० करोड छ।

स्थानीय विकास मन्त्रालयका पूर्वसचिव खेमराज नेपाल स्थानीय निकायबाट हुने कामका लागि सांसद्हरूलाई समानान्तर बजेट दिनुको कुनै औचित्य नहुने बताउँछन्। जिविस राष्ट्रिय महासंघ, नेपाल

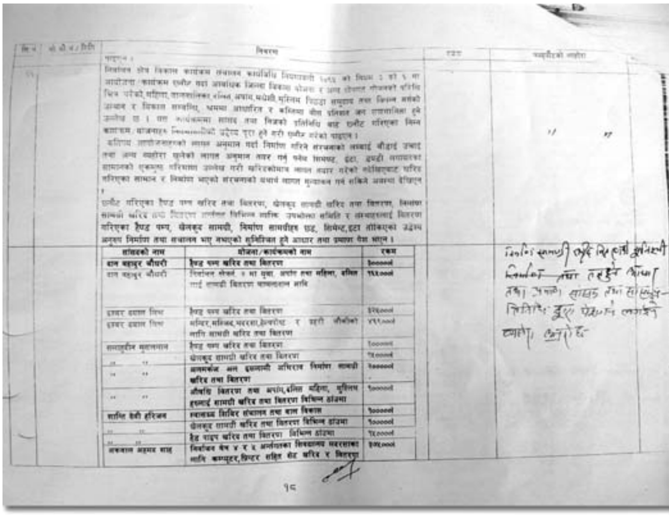

सावकको नाम	योजना/कार्यक्रमको नाम	रकम
बाल बहादुर चौधरी	हैण्ड पम्प खरिद तथा वितरण	[illegible]
बाल बहादुर चौधरी	[illegible] सामग्री वितरण [illegible]	[illegible]
[illegible]	हैण्ड पम्प खरिद तथा वितरण	[illegible]
[illegible]	मन्दिर,मस्जिद,मदरसा,[illegible] लागि सामग्री खरिद तथा वितरण	[illegible]
[illegible]	हैण्ड पम्प खरिद तथा वितरण	[illegible]
	खेलकुद सामग्री खरिद तथा वितरण	[illegible]
" "	[illegible] निर्माण सामग्री खरिद तथा वितरण	[illegible]
" "	औषधि वितरण तथा [illegible] सामग्री खरिद तथा वितरण विभिन्न ठाउँमा	[illegible]
[illegible]	स्वास्थ्य शिविर संचालन तथा बाल विकास	[illegible]
	खेलकुद सामग्री खरिद तथा वितरण विभिन्न ठाउँमा	[illegible]
" "	हैड पाइप खरिद तथा वितरण विभिन्न ठाउँमा	[illegible]
[illegible]	[illegible] कम्प्युटर,प्रिन्टर सहित सेट खरिद र वितरण	[illegible]

१८

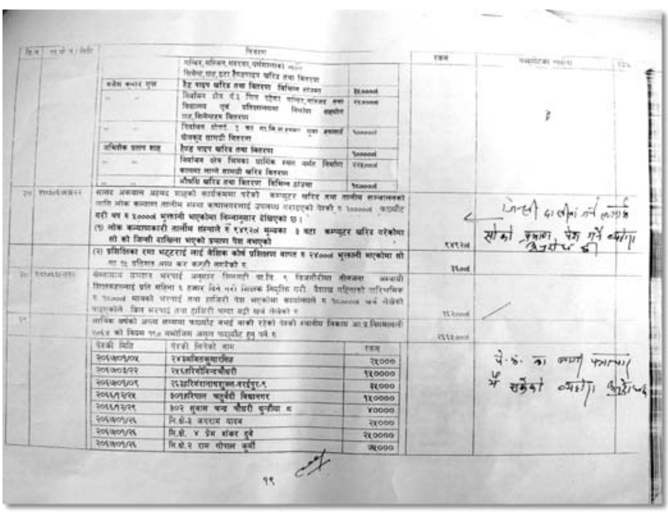

पेश्की मिति	पेश्की लिनेको नाम	रकम
[illegible]	[illegible]	२६०००
[illegible]	[illegible]	१६००००
[illegible]	[illegible]	३६०००
[illegible]	[illegible] विद्यानगर	१६००००
[illegible]	[illegible] चौधरी [illegible]	४००००
[illegible]	नि.क्षे.[illegible] यादव	२६०००
[illegible]	नि.क्षे. ४ प्रेम शंकर दुबे	२६००००
[illegible]	नि.क्षे.२ राम गोपाल कुर्मी	[illegible]

१९

प्रमाणविनाका कार्यक्रम र खर्चः
कपिलवस्तु लेखापरीक्षण प्रतिवेदन
(२०६६/६७) को अंश ।

नियमावलीले यसो भन्छ ...

कार्यक्रम छनोटका मापदण्ड

- आवधिक जिल्ला विकास योजना र अन्य क्षेत्रगत योजनाको परिधिभित्र परेको
- महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्ग, मधेशी, मुस्लिम, पिछडा समुदाय तथा विपन्न वर्गको उत्थान र विकास सम्बन्धी श्रममा आधारित योजना
- कम्तीमा बीस प्रतिशत जनसहभागिता हुने
- कम्तीमा ५० प्रतिशत रकम पूर्वाधार निर्माणमा खर्च हुनुपर्ने

कार्यक्रमका किसिम

- सिंचाइ, खानेपानी, बाटो, पुल, विद्यालय आदि जस्ता भौतिक पूर्वाधार एवं सांस्कृतिक तथा धार्मिक विकास र मर्मत सम्बन्धी
- आयमूलक तालीम तथा सीप विकास सम्बन्धी
- शिक्षकको पारिश्रमिक, खेलकूद विकास तथा शैक्षिक सामग्री सम्बन्धी
- स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य सम्बन्धी उपकरण तथा औषधी सम्बन्धी
- कुनै स्वीकृत कार्यक्रममा समायोजन कोष सम्बन्धी

के के गर्न पाईंदैन ?

- दामासाहीले बाँडफाँड गरी वितरण गर्न
- राजनीतिक दल वा तिनका भ्रातृ संघ-सङ्गठनलाई आर्थिक सहायता दिन
- गैरसरकारी संघ-संस्था वा व्यक्तिलाई आर्थिक सहायता दिन
- शिक्षा मन्त्रालयको मापदण्ड विपरीत कुनै विद्यालयको शिक्षकको पारिश्रमिक दिन

(निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सञ्चालन कार्यविधि) नियमावली, २०६५ बाट)

नगरपालिका संघ र गाविस महासंघले निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमले विकेन्द्रीकरण र स्थानीय स्वायत्त शासनको अभ्यासमाथि प्रहार गरेको भन्दै आपत्ति जनाए पनि बेवास्ता गरियो ।

व्यवस्थित छैनन् बेरुजु आँकडा

निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको वार्षिक बेरुजु विवरणको लागि महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा अनुरोध गर्दा नायब महालेखा परीक्षक ईश्वर नेपालले ७५ जिल्लाको बेरुजु जोडेर मात्र कुल बेरुजु आँकडा निकाल्न सकिने बताए, जुन सजिलो थिएन । तैपनि, बेरुजु फछ्र्योट समितिमा पुग्दा २०५१/५२ को निर्वाचन क्षेत्र विकासको बेरुजु लगत नै भेटिएन। त्यो वर्ष महालेखाले उक्त कार्यक्रमको लेखा परीक्षण नै नगरेको रहेछ । आव २०५२/५३ को महालेखाको प्रतिवेदनमा १० जिल्लाको मात्र लेखा परीक्षण भएको देखियो । लगत किताब र मूल प्रतिवेदनमा ती जिल्लामा रु.१ करोड २५ लाख ४२ हजार ३५१ खर्च भएकोमा रु.१ करोड ८ लाख एक हजार १९१ बेरुजु रहेको उल्लेख छ । ती १० जिल्लाको नाम भने खुलाइएको थिएन। इलाम, कैलाली र कञ्चनपुरको चाहिं अघिल्ला दुई वर्षको लेखा परीक्षण पनि २०५३/५४ मा २२ र २०५४/५५ मा तीन वटा जिविसका निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको प्रतिवेदन महालेखाको लगत किताबमा भेटिएन। दुई सातामा मुश्किलले जिल्लागत बेरुजु जोडेर एकमुष्ट आँकडा निकालियो ।

निर्वाचन क्षेत्र विकास पूँजीगत खर्च अन्तर्गत छुट्टै बजेट उप-शीर्षकमा विनियोजन गरिंदै आएको कार्यक्रमको हो । जसको बेरुजुको आँकडा तुलनात्मक रूपमा बढी देखिने तथ्यसँग महालेखा जानकार छ । तर, यसको एकमुष्ट बेरुजु आँकडा निकाल्ने प्रयास भएको देखिएन । महालेखाका प्रवक्ता मोहदत्त तिमिल्सिना भन्छन्, “हामी त्यो ‘सिस्टम’सम्म पुगिसकेका छैनौं ।”

निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको नाममा छरिएको यो कनिकालाई एकमुष्ट खर्च गर्दा ठूलै खानेपानी वा सिंचाइ योजना सञ्चालन हुन सक्छ। सरकारले भने चालु आवमा पनि उक्त कार्यक्रमका लागि रु.६० करोड १० लाख विनियोजन गरेको छ । तेस्रो पटक अर्थमन्त्री बनेका

यस कार्यक्रमका सूत्रधार भरतमोहन अधिकारी भन्छन्, “पद्धतिमा नचल्दा दुरुपयोग बढ्यो होला, तर यसले सांसद्-जनता सम्बन्धलाई बलियो बनाएको छ ।”

विकृतिको डेढ दशक !

एमाले नेता अधिकारीले २०४८ को आमनिर्वाचनपछि गठित नेपाली कांग्रेसको सरकारसँग प्रत्येक सांसद्का लागि विकास बजेट छुट्याउन माग गरेकोमा सुनुवाई भएको थिएन । तर, २०५१ को मध्यावधि निर्वाचनपछि बनेको एमाले सरकारमा अधिकारी आफैं अर्थमन्त्री बनेर आव २०५१/५२ को बजेटमा तत्कालीन प्रतिनिधिसभाका २०५ सदस्यका लागि जनही रु.२ लाख ५० हजारका दरले रु.५ करोड १२ लाख ५० हजार विनियोजन गरे । यसरी नियमावली, कार्यविधि वा निर्देशिका नै नबनाई यस्तो कार्यक्रम ल्याउँदा अर्थमन्त्री अधिकारीले ‘विकासप्रति सांसद्को जिम्मेवारी मनन् गरिएको’ उल्लेख गरेका थिए ।

२०५२/५३ देखि प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभाका २६५ सांसद्का लागि रु.२ लाख ५० हजारको दरले रु.६ करोड ६२ लाख ५० हजार विनियोजनसँगै ‘निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०५२’ बन्यो । सांसद् विकास कोषका नामले चिनिने यस कार्यक्रमको रकम आव २०५३/५४ मा रु.४ लाख र २०५६/५७ मा रु.५ लाख पुऱ्याइयो । नेपाली कांग्रेसका अर्थमन्त्री महेश आचार्यले आव २०५७/५८ मा एकैपटक रु.१० लाख पुऱ्याइदिए ।

संसद् विघटन भएका कारण चार वर्षसम्म रोकिएको यो कार्यक्रमलाई एमाओवादीका डा. बाबुराम भट्टराईले अर्थमन्त्री भएपछि आव २०६५/६६ को बजेटबाट हटाएका थिए । तर, सभासद्हरूको चर्को दबाबपछि ‘जनसहभागितामा आधारित विकास कार्यक्रम’बाट रकमान्तर गरेर बजेट छुट्याइयो ।

सांसद् विकास कोषको उपलब्धिबारे हालसम्म कुनै लेखाजोखा भएको छैन । आफ्नो सिफारिसमा कार्यान्वयन भएका कार्यक्रमको अनुगमन गरी जिविसमा प्रतिवेदन दिनुपर्ने प्रावधान नियमावलीमा भए पनि सभासद्हरूले कार्यक्रमको सोधखोज समेत गरेका छैनन् । यस्तो विसङ्गतिप्रति संसद्को

सार्वजनिक लेखा समितिले नै ध्यान दिएको छैन ।

जिविसले पनि कार्यक्रमको अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था नियमावलीमा छ । तर, सभासद्का कमजोरी औंल्याएर खप्की खानुभन्दा नियम मिच्न सघाएर लाभान्वित हुने गरेका छन्, जिविसका कर्मचारीहरू । उनीहरू कार्यक्रमसँग सम्बन्धित कागजातको कुरा उठ्नासाथ अनौठो व्यवहार देखाउँछन् ।

विकृति यति गहिरो भइसक्यो कि गएको १८ पुसमा निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रमको बिलभरपाईका लागि अनुरोध गर्दा कपिलवस्तु जिविसका लेखा अधिकृत सिद्धिप्रसाद खनालले 'यसमा हाम्रो ज्यानकै खतरा छ' भन्ने वाक्य दोहोऱ्याइरहे ।

साथमा **देव पचभैया**

(१६-३० चैत २०६७ को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

१

३. हुँदै नभएका स्कूलका नामममा लाखौं निकासा

■ भूषण यादव

२

१. अलौ–५, पर्साको एक घुम्ती पसलमा झुण्ड्याइएको मदरसा सल्फिया दारूल हदिस (स्कूल) को बोर्ड ।
२. वीरगञ्ज-१३, छपकैयामा सञ्चालनमा रहेको भनिएको जैनव गर्ल्स स्कूलको ठाउँमा चलाइएको बोर्डिङ स्कूल ।
३. अख्तियारमा उजुरी परेपछि कारबाही हुने डरले रामगढवा-८ मा रातारात ठड्याइएको शिव प्राविको बाँसको टहरो ।

अख्तियारमा परेको उजुरीका आधारमा शिक्षा विभागले शिव प्राविको स्थलगत छानबिन गर्दा स्कूल भन्न लायक केही फेला नपरेको जनाएको छ ।

पर्साको सिरसिया गाविस-२ मा पुगेर कसैले दलित-उत्थान प्रावि कता छ भनेर सोध्यो भने स्थानीय बासिन्दा आफैं छक्क पर्छन् किनभने त्यहाँ त्यो नामको कुनै स्कूल अस्तित्वमा रहेको उनीहरूलाई थाहा छैन। सिरसियामा मात्र होइन, उक्त प्राविको भौतिक अस्तित्व पर्सा जिल्लाभरि नै भेटिंदैन। तर, जिल्ला शिक्षा कार्यालय पर्साबाट २०६५ मा सञ्चालन अनुमति पाएको उक्त प्राविको नाममा असार २०६६ देखि अहिले (२०६७ कात्तिक) सम्म रु.५,६४,२१८ निकासा भएको देखिन्छ। विद्यालयको नाममा नेपाल ब्याङ्क, वीरगञ्जमा खोलिएको खातामा जम्मा भएको उक्त रकम जीवनज्योति पासवान, जयनारायण साह, पन्नालाल दास, त्याजमुल खाँ, उमेश र राजेश नामका व्यक्तिको नाममा विभिन्न मितिमा चेक काटेर झिकिएको ब्याङ्कको स्टेटमेन्टमा भेटिन्छ। तर, स्कूलको खाताबाट रकम झिक्ने ती व्यक्ति को हुन् र कहाँ बस्छन् भन्ने अज्ञात नै छ, किनभने उनीहरूलाई सिरसिया-२ का बासिन्दाले चिनेका छैनन्। दलित उत्थान प्राविका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष अशोक चौधरी रहेको जिशिकाको अभिलेखले देखाउँछ। चौधरी नेराप्रावि सिमानटोलका प्रधानाध्यापक पनि हुन्। चौधरीले २२ असोज २०६७ मा शिक्षक प्रतिनिधिसँग दशैंले गर्दा स्कूल (दलित उत्थान प्रावि) बन्द रहेको र अरू बेला आफ्नै घरको दुई वटा कोठामा सो स्कूल सञ्चालन हुने गरेको बताए। तर, चौधरीसँग दलित उत्थान प्रावि सञ्चालनमा रहेको अरू कुनै प्रमाण (विद्यार्थी, अभिभावक, फर्निचर, शिक्षक आदि) केही पनि थिएन।

दुई वर्षअघि सिरसियासँगै जोडिएको अलौ गाविस-५ मा सञ्चालन

अनुमति पाएको मदरसा सल्फिया दारुल हदिस (स्कूल) को नाममा वीरगञ्जको एभरेष्ट ब्याङ्कमा खोलिएको खाता नम्बर ०१५००५०१०००१८४ मा असार २०६५ देखि असोज २०६७ सम्म रु.२,८५,००० निकासा भएको देखिन्छ। १७ असोज २०६७ मा स्कूल रहेको भनिएको ठाउँमा पुग्दा एउटा सानो खुद्रा पसलमा विद्यालयको साइनबोर्ड झुण्डिएको पाइयो। त्यहाँ विद्यालय भवन, शिक्षक/छात्रछात्रा, स्कूल प्रशासन चलाउने कागजात आदि केही पनि थिएनन्। आफ्नो टोलमा त्यस्तो नाम गरेको स्कूल छ भन्दा स्थानीय अभिभावकहरू आश्चर्यमा परेका थिए। जिशिकाले दिएको अनुमतिपत्रमा सो मदरसा (स्कूल)को व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा अफजल हुसैन अन्सारीको नाम छ । उनी वीरगञ्ज- १३ स्थित पन्नालाल माविका प्रअ हुन् । शिक्षक प्रतिनिधिसँगको कुराकानीको सुरुआतमा उनले उक्त मदरसा (स्कूल) चलिरहेको दाबी गरे। तर स्कूलको अस्तित्व देखिने कुनै प्रमाण देखाइदिन आग्रह गर्दा 'दशैं आएको छ, बसेर कुरा गरौं, सबै मिल्छ' भनेर उम्किए । सिरसिया गाविसका पूर्व गाविस अध्यक्ष प्रेम कुर्मीले दलित-उत्थान प्रावि र मदरसा सल्फिया दारुल हादिस नाम गरेका स्कूलहरू नरहेको बताए । कुर्मीले भने, "यी स्कूलको भौतिक अस्तित्व छैन ।" स्थानीय अभिभावक प्रदीप कुर्मी पनि आफूले दलित प्रावि र मदरसा स्कूलको मुहार नदेखेको बताउँछन् । उनी भन्छन्, "त्यो नाम गरेको मदरसामा पढ्ने विद्यार्थी र त्यहाँ पढाउने शिक्षक मैले आजसम्म देखेको छैन ।"

२०६५ मै पर्साको नगरदाहा गाविस-८ पदमौलटोलमा सञ्चालन गर्ने अनुमति पाएको रामजानकी प्रस्तावित प्राविको नाममा नेपाल ब्याङ्कको वीरगञ्ज शाखामा खोलिएको खातामा जिशिका पर्साले १८ असार २०६६ देखि २० असोज २०६७ सम्म रु.३,१८,५३२ निकासा गरेको छ। सरकारी अनुदान पाएको उक्त विद्यालय खोज्दै नगरदाहा पुग्दा विद्यालयको अस्तित्व कतै भेटिएन। नगरदाहाका बासिन्दा उक्त स्कूलको नाम सुन्दै/नसुनेको बताउँछन्। उक्त विद्यालयको व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा स्थानीय प्रभु यादव छन् भने उनले आफ्ना साँढुभाइका छोरा अशोक यादवलाई शिक्षक नियुक्त गरेका छन्। अशोकले विद्यालयको खाताबाट तलब बापत रु.४८,००० हजार पाएको स्वीकार गर्छन् । तर उनले आजसम्म त्यो स्कूलमा पढाउन पाएका छैनन्, किनभने न त स्कूल स्थापना गरिएको

छ, न विद्यार्थी भर्ना गरिएका छन् ।

स्थानीय केदार साहले बैरियाबिर्ता गाविस-४ मा भगवती प्रावि खोल्ने अनुमति लिएको एक वर्ष नाघेको छ । उक्त विद्यालयका अध्यक्ष साह नै हुन् । विद्यालय खोलिएको भनिएको स्थानको अवलोकन गर्दा विद्यालयको भौतिक/शैक्षिक अस्तित्व दर्शाउने कुनै चिज फेला पर्दैन । साहलाई १५ असोज २०६७ मा भेटेर उनी अध्यक्ष रहेको विद्यालय भवन, छात्रछात्रा र शिक्षक देखाउन आग्रह गर्दा 'व्यस्तता' दर्शाएर आनाकानी गरे । तर सोही ठाउँका बासिन्दा तथा ठाकुरराम क्याम्पसका स्ववियु सचिव राकेश यादव भन्छन्, "हाम्रो गाउँमा चाहिं त्यो स्कूल छैन, साहजीको झोलामा होला ।" जिशिका पर्साले साहको स्कूलको नाममा कृषि विकास ब्याङ्क वीरगञ्जको खातामा असोज २०६७ सम्म रु.१,०५,२३८ निकासा गरेको देखिन्छ ।

जिशिका पर्साको रेकर्ड हेर्दा वीरगञ्ज उपमनपा-३ को छपकैयामा २०६६ देखि जैनव गर्ल्स स्कूल नियमित रूपमा सञ्चालन भएको मान्न कर लाग्छ । उक्त स्कूल सञ्चालनका निम्ति जिशिकाले एक वर्षदेखि अनुदान निकासा दिइरहेको छ । तर, स्थानीय बासिन्दा तथा नेपाली कांग्रेसका नगर अध्यक्ष मो. शहाबुदिन उक्त विद्यालय अस्तित्वमा नरहेको बताउँछन् । उनका अनुसार स्कूलको साइनबोर्ड राखेर एमईएस बोर्डिङ स्कूल चलाइएको छ । जिशिका पर्साको अभिलेख अनुसार एमईएस बोर्डिङ स्कूलका प्रिन्सिपल यमामुदिन उल हुसैन नै जैनव गर्ल्स स्कूलका अध्यक्ष हुन् । हुसैनले २० असोज २०६७ मा भवन तथा भौतिक पूर्वाधार नभएकाले आफ्नै बोर्डिङ स्कूलमा जैनव गर्ल्स स्कूल सञ्चालन गर्नुपरेको बताए । तर, उनीसँग सरकारी स्कूलको अस्तित्व दर्शाउने छात्रा, शिक्षक तथा स्कूल प्रशासनसँग सम्बन्धित कुनै कागजात थिएन । जिशिकाले जैनव गर्ल्स स्कूलको नाममा कृषि विकास ब्याङ्क, वीरगञ्जको ३७०८२३ नम्बरको चल्ती खातामा यही असोजमा एकपटक रु.१७,२०० र अर्को पटक रु.४३,२०० निकासा गरेको छ ।

पर्साको सगौलीविर्ता गाविस-८ मा सञ्चालन गर्ने अनुमति पाएको इस्लामिया मदरसा मिफताहुल उलुम विद्यालय पनि कतै भेटिंदैन । विद्यालय रहेको भनिएको स्थानको स्थलगत अवलोकन गर्दा गोठजस्तो लाग्ने फुसको झुप्रो भेटिन्छ । त्यो रित्तो र थोत्रो झुपडीको खाली भुईंले

कुनै बेला स्कूल चलेको थियो भन्ने अलिकति पनि सङ्केत दिँदैन। तैपनि उक्त स्कूलको नाममा जिशिका पर्साले राहत शिक्षकको तलब बापत रु.६२,१५४ निकासा गरेको एउटा अभिलेख भेटिएको छ। भौतिक अस्तित्व नदेखिने उक्त स्कूलका कुन राहत शिक्षकलाई तलब दिन उल्लिखित अनुदान निकासा गरियो भन्ने प्रश्नको जवाफ पर्साका जिशिअ केदार तिवारीले पनि दिन चाहेनन्।

दुई वर्षअघि जिशिकाबाट सञ्चालन अनुमति पाएका पर्साकै वनकटवाको दलित प्रावि, पोखरिया; नेराप्रावि भौराटार-३, नेरा प्रावि मधवल-३ को अस्तित्वका बारेमा पनि स्थानीय अभिभावकहरू अनभिज्ञ छन्। ती स्कूल खोलिएको भनिएको स्थानको स्थलगत निरीक्षण गर्दा स्कूलको अस्तित्व झल्किने केही पनि भेटिँदैन। ती स्कूल कसले खोले र कहाँ छन्? त्यहाँ कति छात्रछात्रा र शिक्षक पढ्ने/पढाउने काममा संलग्न छन् भन्ने कतैबाट खुल्दैन। तर, ती स्कूलका नाममा कृषि विकास ब्याङ्क, नेपाल ब्याङ्क, नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्क र एभरेष्ट ब्याङ्कहरूमा खोलिएका चल्ती खातामा जिशिकाले विभिन्न शीर्षकमा नियमित रूपमा सरकारी अनुदान निकासा गरिरहेको छ।

भौतिक अस्तित्व नदेखिने विरञ्चीबर्वा-७ को नेरा प्राविको नाममा राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्क वीरगञ्जमा खोलिएको २१५२३ नम्बरको खातामा दुई वर्षयता जिशिका पर्साले रु.२,८०,००० निकासा गरेको छ। त्यस्तै सोही स्थानमा खोलिएको भनिएको हंसवाहिनी प्राविको नाममा राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्कको खाता नम्बर १२५०००३६०१०१ मा रु.९५,००० निकासा गरिएको छ। एउटै गाविसमा सञ्चालन गर्ने अनुमति पाएका यी दुई वटा स्कूलको भौतिक अस्तित्व मात्र होइन, स्कूल खोल्न अनुमति लिने व्यक्तिको समेत पहिचान खुल्न सकेको छैन।

अख्तियारमा उजुरी

पर्सा जिशिकाका कर्मचारी, सरकारी स्कूलका केही प्रअ/शिक्षक तथा स्थानीय टाठाबाठाको मिलेमतोमा स्कूल सञ्चालन गर्ने नाममा सरकारी ढुकुटीबाट लाखौं-लाख लुटिइरहेको पोल खोल्न माथिका केही दृष्टान्त पर्याप्त छन्। पर्सामा दुई वर्षयता फर्जी स्कूल खोल्ने र सरकारी रकम

खाने धन्दा झाङ्गिदै गएपछि स्थानीयस्तरबाटै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजुरी परेको छ *(हे. उजुरी पत्र)*। २०६५ वैशाखमा पर्साको रामगढवा-८ मा सञ्चालन गर्ने अनुमति लिइएको शिव प्रावि सञ्चालन नै नभएको भन्दै स्थानीय मानव कल्याण सामुदायिक केन्द्रले २५ जेठ २०६७ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजुरी दिएको छ। आफ्नो टोलमै शिव प्रावि सञ्चालनमा भएको कुरा आएपछि आफूहरूले छानबिन गर्दा केही नपाएकाले उजुरी हालेको रामगढवा-८ का बासिन्दा

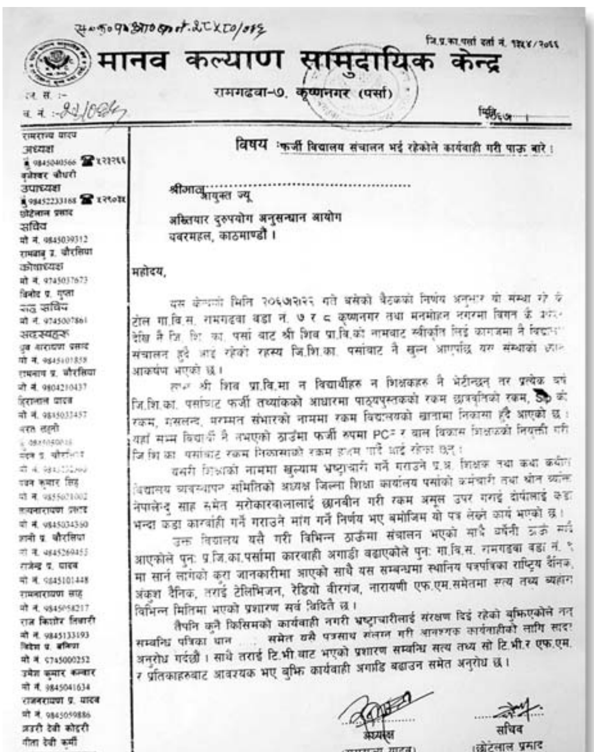

मानव कल्याण सामुदायिक केन्द्र

रामगढवा-७, कृष्णनगर (पर्सा)

जि.प्र.का.पर्सा दर्ता नं. १३८४/२०६६

प. सं. :-
च. नं. :-

मिति: २०६७ . . .

रामराज्य यादव, अध्यक्ष, मो. 9845040566 ☎ ५२२२६६
बृजेश्वर चौधरी, उपाध्यक्ष, मो. 9845223316 ☎ ५२९०११
छोटेलाल प्रसाद, सचिव, मो. नं. 9845039312
रामबाबु प्र. चौरसिया, कोषाध्यक्ष, मो. नं. 9745037673
विनोद प्र. गुप्ता, सह सचिव, मो. नं. 9745007861
सदस्यहरू: ...

विषय: फर्जी विद्यालय संचालन भई रहेकोले कार्यवाही गरी पाऊ बारे।

श्रीमान् आयुक्त ज्यू
अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
टंगाल, काठमाण्डौ।

महोदय,

यस केन्द्रको मिति २०६७।२।२२ गते बसेको बैठकको निर्णय अनुसार यो संस्था रहेको टोल गा.वि.स. रामगढवा वडा नं. ७ र ८ कृष्णनगर तथा मनमोहन नगरमा विगत [illegible] देखि नै जि. शि. का. पर्सा बाट श्री शिव प्रा.वि.को नामबाट स्वीकृति लिई कागजमा नै विद्यालय संचालन हुँदै आई रहेको रहस्य जि.शि.का. पर्साबाट नै खुल्न आएपछि यस संस्थाको ध्यान आकर्षण भएको छ।

उक्त श्री शिव प्रा.वि.मा न विद्यार्थीहरु न शिक्षकहरु नै भेटिन्छन् तर प्रत्येक वर्ष जि.शि.का. पर्साबाट फर्जी तथ्यांकको आधारमा पाठ्यपुस्तकको रकम छात्रवृत्तिको रकम, [illegible] को रकम, मसलन्द, मरम्मत संभारको नाममा रकम विद्यालयको खातामा निकासा हुँदै आएको छ। यहाँ सम्म विद्यार्थी नै नभएको ठाउँमा फर्जी रुपमा PCF र बाल विकास शिक्षकको नियुक्ती गरी जि.शि.का. पर्साबाट रकम निकासाको रकम हजम गर्दै आई रहेका छन्।

यसरी शिक्षाको नाममा खुल्लाम भष्टाचार गर्ने गराउने प्र.अ. शिक्षक तथा कथित विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष जिल्ला शिक्षा कार्यालय पर्साको कर्मचारी तथा श्रोत व्यक्ति नेपालेन्दु साह समेत सरोकारवालालाई छानवीन गरी रकम असूल उपर गराई दोषीलाई कडा भन्दा कडा कारबाही गर्ने गराउने माग गर्ने निर्णय भए बमोजिम यो पत्र लेख्ने कार्य भएको छ।

उक्त विद्यालय यसै गरी विभिन्न ठाउँमा संचालन भएको साथै अर्को ठाउँ सर्न आएकोले पुनः प्र.जि.का.पर्सामा कारवाही अगाडी बढाएकोले पुनः गा.वि.स. रामगढवा वडा नं. ९ मा सार्न लागेको कुरा जानकारीमा आएको साथै यस सम्बन्धमा स्थानिय पत्रपत्रिका राष्ट्रिय दैनिक, अंकुश दैनिक, तराई टेलिभिजन, रेडियो वीरगंज, नारायणी एफ.एम.समेतमा सत्य तथ्य व्यहोरा विभिन्न मितिमा भएको प्रशारण सर्व विदितै छ।

तैपनि कुनै किसिमको कार्यवाही नगरी भष्ट्राचारीलाई संरक्षण दिई रहेको बुझिएकोले तत् सम्बन्धि पत्रिका थान ...... समेत यसै पत्रसाथ संलग्न गरी आवश्यक कार्यवाहीको लागि सादर अनुरोध गर्दछौं। साथै तराई टि.भी.बाट भएको प्रशारण सम्बन्धि सत्य तथ्य सो टि.भी.र एफ.एम. र पत्रिकाहरुबाट आवश्यक भए बुझि कार्यवाही अगाडि बढाउन समेत अनुरोध छ।

अध्यक्ष
(रामराज्य यादव)

सचिव
(छोटेलाल प्रसाद)

बोधार्थ तथा कार्यार्थ
१. क्षेत्रीय प्रशासन कार्यलय, हेटौडा।
२. जिल्ला शिक्षा कार्यालय, पर्सा
वीरगंज।

श्याम पटेल बताउँछन् । उनी भन्छन्, “हामीले तीन/चार दिन लगाएर स्कूल खोज्यौं, केही नभेटेपछि उजुरी हाल्यौं ।”

अख्तियारमा परेको उजुरीमा शिव प्राविको नाममा राहत तथा पीसीएफ शिक्षकको तलब, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार तथा शैक्षिक सामग्रीका लागि जिशिकाबाट बजेट निकासा गरी भ्रष्टाचार गरेको भन्दै नक्कली वा नामधारी विद्यालयका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा जिशिका पर्साका स्रोतव्यक्ति नेपालेन्दु साहलाई कारबाहीको माग गरिएको छ । तर यसरी भ्रष्टाचार अभियोगमा कारबाहीको माग गरिएका साहलाई जिशिका पर्साले ६ महीनादेखि निमित्त कार्यक्रम अधिकृतको विशेष जिम्मेवारी दिएको छ । नेकपा (एमाले) का वैकल्पिक केन्द्रीय सदस्य रामचन्द्र साहका छोरा नेपालेन्दु एमालेको पर्सा जिल्ला कमिटी सदस्य समेत छन् ।

अख्तियारमा परेको उजुरीका आधारमा शिक्षा विभागले शिव प्राविको स्थलगत छानबिन गर्दा स्कूल भन्न लायक केही फेला नपरेको जनाएको छ । शिक्षा विभाग विद्यालय व्यवस्थापन शाखाका अधिकृत चिरञ्जीवी पौडेल र मध्यमाञ्चल क्षेशिनिका अधिकृत देवीराम पौडेलले १२ असोज २०६७ मा शिव प्रावि भएको भनिएको स्थानको स्थलगत अवलोकन गरेका थिए । चिरञ्जीवी पौडेलले शिक्षकसँग भने, “विद्यालय भवन भनी देखाएको घर दुई हप्ता पहिले बनाइएको रहेछ, साइनबोर्ड छ । तर शिक्षक/विद्यार्थी हाजिरी छैन । उजुरी परेपछि कारबाही हुने डरले रातारात स्कूल ठड्याउन खोजिएको देखियो ।” विद्यालयको फ्लास रिपोर्ट, परीक्षा विवरण र लेटरप्याड आदि केही नभएकाले उक्त विद्यालय फर्जी भएको निचोडमा आफू पुगेको अधिकृत पौडेल बताउँछन् । उक्त स्कूलमा १ भदौ २०६७ को मितिमा नियुक्ति गरिएका भनिएका प्रअ अवध साहसहित बाल शिक्षा र राहतकोटामा तीन शिक्षक कार्यरत छन् । उनीहरूले अहिलेसम्म आफूले तलब नपाएको गुनासो गरेका छन् । विद्यार्थी भर्ना गर्न चाहिं भ्याएको देखिँदैन ।

२०६५ असारमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय पर्सामा १४० जना छात्रछात्रा देखाएर साहले राहत, पीसीएफ र बालशिक्षा गरी चार जना शिक्षकको तलब विगत दुई वर्षदेखि निकासा गराएका छन् । विद्यालय सुधार कार्यक्रम, भवन निर्माण, छात्रवृत्ति, मसलन्दलगायत शीर्षकमा साहले

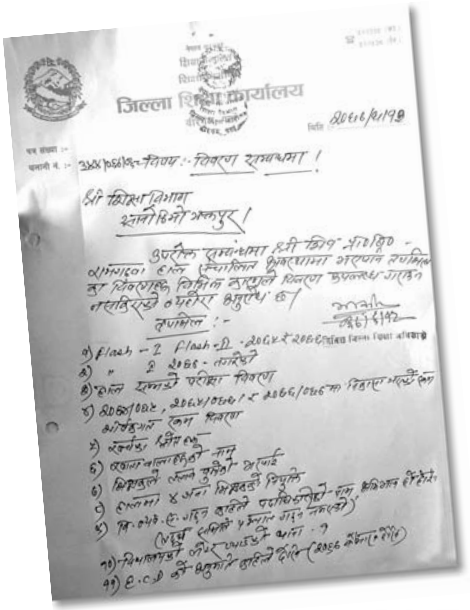

जिल्ला शिक्षा कार्यालय

Name: Dalit Utthan P.School Shrisiya

A/c No.: 0049-11-0004714

Currency NRS

Interest Rate: 0.00%

Period: 2066-03-01 To 2067-06-30

Date	Cheque	Description
2066-01-20	061856229	B/F Balance
1 2066-03-04		OBCN072/142
2 2066-03-11	061856231	jay narayan sah
3 2066-03-21	061856232	rajesh
4 2066-04-01		OBCN072/187
5 2066-04-01		OBCN072/191
6 2066-04-01		OBCN072/193
7 2066-04-01		OBCN072/194
8 2066-04-02	061856235	jeevan jyoti
9 2066-04-14	061856236	Jeewanjyoti paswan
10 2066-04-30	061856237	Pannalal das
11 2066-06-18		OBCN072/325
12 2066-06-29	061856238	Jiban joti
13 2066-07-12	061856239	Umesh
14 2066-11-13		OBC N072/410
15 2066-11-13	061856242	Jiban joty
16 2067-01-12		OBC N073/09
17 2067-01-13	061856243	panalal
18 2067-01-26		OBC N073/35
2067-01-26	061856244	Pana lal dase

फर्जी विद्यालयसम्बन्धी विवरण शिक्षा विभागलाई दिन नमिल्ने भन्दै निमित्त जिशिअ गद्दीले लेखेको पत्र (माथि) र फर्जी विद्यालयको नाममा नेपाल ब्यांक, वीरगञ्जमा रहेको खाताको कारोबारको विवरण ।

उक्त विद्यालयको नाममा अनुदान हत्याएको जिशिका पर्साका एक अधिकृत बताउँछन् । साहले छानबिन टोलीसँग शिव प्राविका नाममा अहिलेसम्म एकरुपैयाँ पनि अनुदान नगएको दाबी गरेका थिए । तर उक्त स्कूलको नाममा नेपाल ब्याङ्कको आदर्शनगर शाखामा खोलिएको ११७/११/८७२१ नम्बरको चल्ती खातामा १० असोजमा ८ हजार निकासा भएको स्पष्टै देखिन्छ । शिव प्राविका नाममा दुई वर्षयता, जिशिकाबाट विभिन्न शीर्षकमा रकम निकासा भएको लेखापाल जयनारायण मल्लिक पनि बताउँछन्। स्रोतव्यक्ति मीरा प्रधानले पनि शिव प्राविको नाउँमा नियमित रूपमा निकासा भएको स्वीकार गरेकी छन्। तर निकासा भएको रकमको विवरण फेला पार्न सकिएको छैन ।

उक्त स्कूलसम्बन्धी विवरण माग्दा पर्साका निमित्त जिशिअ मोहम्मद कालिन गद्दीले छानबिन टोलीलाई लिखित रूपमै 'विभिन्न कारणले शिव प्राविसम्बन्धी विवरण उपलब्ध गराउन नसक्ने' जवाफ दिएका छन् । फर्जी विद्यालयका नाममा जिशिका पर्साबाट विगत दुई वर्षमा निकासा भएका अनुदानसम्बन्धी सबै पत्रमा निमित्त जिशिअ गद्दी र लेखापाल जयनारायण मल्लिकको हस्ताक्षर भेटिन्छ । छानबिन टोली वीरगञ्ज पुगेपछि पर्साका जिशिअ केदार तिवारी र लेखापाल मल्लिक 'मन्त्रालयमा काम छ' भन्दै कार्यालयबाट बेपत्ता भएका थिए। तर, तिवारी र मल्लिक मन्त्रालयको कामका लागि नभई छानबिन टोलीलाई छल्न काठमाडौंतिर हान्निएको अनुमान अरू कर्मचारीले गरेका छन् । त्यतिबेला उनीहरू मन्त्रालय आउनुपर्ने कुनै कारण पनि भेटिएको छैन। विभागको छानबिन टोली रित्तोहात राजधानी फर्किएको छ ।

यसरी नक्कली स्कूल खडा गरी सरकारी रकम खाने र खुवाउने खेल ७ वैशाख २०६५ मा पर्साको जिशिअ भएर आएका सदानन्द झाले शुरू गरेको देखिन्छ। झा ११ मंसीर २०६५ मै पर्साबाट अन्यत्र सरुवा गरिएका थिए। तर त्यसपछि पनि यो धन्दा चलिरहेको पाइन्छ र यसमा जिशिअ बाहेक हालका निमित्त जिशिअ गद्दी र लेखापाल मल्लिक विशेष रूपमा संलग्न रहेको देखिन्छ। अधिकांश फर्जी स्कूलको सञ्चालन अनुमतिपत्र र बजेट निकासामा यिनीहरूकै हस्ताक्षर पाइन्छ। अस्तित्वमै नरहेका विद्यालयलाई सञ्चालन अनुमति र तिनका नाममा अनुदान निकासा गराउन सिफारिस गर्नेहरूमा स्रोतव्यक्ति नेपालेन्दु साह

र मीरा प्रधान तथा विद्यालय निरीक्षकहरू हरि राउत र सत्यदेव चौधरी भेटिएका छन् ।

शिक्षक मासिकले खोजी गरेका पर्साका माथि उल्लिखित १२ वटा फर्जी विद्यालयमा जिशिकाले दुई वर्षयता निकासा गरेको कुल बजेट र उक्त रकम खाने व्यक्तिहरूको पूर्ण विवरण अझै फेला परिसकेको छैन ।

(*शिक्षक* मासिक, कात्तिक २०६७ मा प्रकाशित)

१

४. मधेश आन्दोलनको असर
मलिन मिथिला

■ सरला गौतम

२

१. जनकपुरका कपडा व्यापारी महेन्द्र साह ।
२. मिथिलावासी ।
३. मधेश आन्दोलनमा गौतम ढुंगेल, कल्पना पोखरेल (बीचमा) र सुशीला अधिकारीको पसलमा आक्रमण गरियो ।
४. मधेशी समाजबाट क्रमशः बहुलवाद हराउँदै गएकोमा चिन्तित प्राध्यापकहरू रामकुमार यादव (बायाँबाट पहिलो) र नवीन मिश्र (दायाँबाट पहिलो) ।

पाँच वर्षअघि पहिचान र अधिकारका लागि भएको मधेश आन्दोलनमा भित्रिएको साम्प्रदायिकताले मधेशको सामाजिक संरचना भत्काउनुका साथै आर्थिक विकास अवरुद्ध पारेको छ ।

"मेरो पसलमा ढुङ्गा हान्दा पहाडीहरूले छाती थापे, म किन मधेशीको मात्र कुरा गर्छु ? विकास बजेट खाएर जातपातको कुरा गर्नेहरूलाई हामी नेता मान्दैनौं", २०६३ सालको मधेश आन्दोलन सम्झँदै हरिऔन, सर्लाहीका खाद्यान्न व्यापारी महेन्द्र चौधरी भन्छन् । लालबन्दीका कपडा व्यापारी कुशेश्वर साहले थपे, "संकटको बेला मधेशी-पहाडी एकैठाउँमा उभियौं, अहिले व्यापार राम्रो छ, खुशी छौं ।"

पहिचान र अधिकारका लागि भएको मधेश आन्दोलनलाई बद्नाम गर्ने नारा लालबन्दीका सडकमा पनि नलागेका होइनन् । पहाडे-मधेशी सद्भाव बिगार्न लागिपरेका केही अतिवादी समूहले एकअर्कालाई तारो पनि बनाए । "हामीले चर्का कुरा गर्ने दुवैखाले समूहसँग सतर्कता अपनायौं र विद्वेषको नारा लाग्दा सद्भावका लागि हातेमालो गऱ्यौं", लालबन्दीको सर्वदलीय संयन्त्रका संयोजक सीताराम दाहाल आफ्नो ठाउँ जोगिनुको कारण खुलाउँदै भन्छन्, "यो ठाउँ छाडेका व्यापारीलाई पनि आश्वस्त पार्दै फर्काएर ल्यायौं । अहिले किनमेल गर्न जनकपुर जानेहरू यतै रोकिन्छन्, राजमार्गछेउका जग्गाको मूल्य आकाशिएको छ ।"

तर, लालबन्दीदेखि दुई घण्टाको बसयात्रामा पुगिने जनकपुरले भने मधेश आन्दोलनबाट अर्कै अवस्थाको सामना गर्नु परिरहेको छ । आन्दोलनमा सृजित साम्प्रदायिक विद्वेषका कारण पहाडका सिन्धुली र उदयपुर तथा मधेशका सिरहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाहीका उपभोक्ताहरूको मुख्य बजार तथा पहाडबाट अध्ययन, औषधोपचार र व्यापार-व्यवसाय गर्न आउनेहरूको केन्द्र जनकपुरमा पहाडी समुदायको

"मेरो पसलमा ढुंगा हान्दा पहाडीहरूले छाती थापे, म किन मधेशीको मात्र कुरा गर्छु ?"

– *महेन्द्र चौधरी*

व्यापारी, हरिओन, सर्लाही

संख्या बजारै सुक्ने गरी घटेको छ । बन्दव्यापारबारे सोध्न नपाउँदै जानकी चोकका कपडा पसले महेन्द्र साहले भने, "मालामाल हुने बेलामा बेहाल छ, ग्राहक नै नभएपछि कसरी हुन्छ व्यापार !"

भानुचोकका कपडा व्यापारी महेश अग्रवाल साम्प्रदायिक सोच भएका नेताले विद्वेषको बीउ रोपेर जनकपुरलाई पचासौं वर्ष पछाडि धकेलिदिएको ठान्छन्। अर्का व्यापारी रामशेखर जैसवाल जनकपुर छाडेर गएका पहाडीहरू फर्के भने फूलमालाले स्वागत गर्ने बताउँछन्। जनकपुर उद्योग वाणिज्य संघका अध्यक्ष श्यामप्रसाद साह भन्छन्, "त्यतिबेलाको साम्प्रदायिक दुर्भावनाको परिणाम आज भोग्दैछौं। सोचेका थियौं आन्दोलनले जनकपुरलाई माथि उठाउला, तर बजारै रित्तो पारिदियो ।"

उद्योग वाणिज्य संघका पदाधिकारीहरूको नामावलीमा पहाडी मूलका व्यापारी-व्यवसायी एउटै छैनन्। यही एकलकाँटेपनले जनकपुरको आर्थिक गतिशीलतालाई अवरुद्ध पारेको छ । राजनीतिक विश्लेषक सीके लाल जनकपुरले पहाडी समुदायको सृजनशीलता गुमाएको बताउँछन्। सद्भावना

"सोचका थियौं आन्दोलनले जनकपुरलाई माथि उठाउला, तर बजारै रित्तो पारिदियो ।"

– *श्यामप्रसाद साह*

अध्यक्ष, जनकपुर उवासंघ

पार्टीका केन्द्रीय सल्लाहकार लालकिशोर साह भन्छन्, “राज्यको अस्थिरता र पहाडी समुदायको विस्थापनले जनकपुरको ढाड भाँचेको छ ।” मधेशी जनअधिकार फोरम नेपालका धनुषा सभापति शेषनारायण यादव आन्दोलनबाट मधेशी जनता आफ्नो उन्नति र विकासको लागि जागे पनि अहिले सबै कुरा चौपट भएको ठान्छन् ।

जनकपुरको बेहाल लुकाएर लुक्न नसक्ने भइसकेको छ । पहाडी समुदायको विस्थापनकै कारण आर्थिक क्रियाशीलता घटेको भन्नेमा व्यापारी, दलका नेता, नागरिक अगुवा र आम मानिसहरू सबै एकमत छन् । मधेशका नेताहरू काठमाडौंको सत्तामा उल्लेख्य रूपमा आसीन हुँदा पनि नागरिकहरूमा उल्लास छैन । जनआकांक्षा र राजनीतिक नेतृत्वको चाहना नमिलेर यस्तो स्थिति आएको हो ।

रामसागर-रामस्वरुप बहुमुखी क्याम्पसका सह-प्राध्यापक रामकुमार यादव भन्छन्, “अधिकार र कर्तव्यको सम्बन्ध नबुझेका केही व्यक्तिले समाजमा फाटो ल्याउँदा सिंगो मधेशी समाज अवनतितर्फ धकेलियो ।”

उल्टो असर

जनकपुरबाट पहाडे समुदायको विस्थापनले स्थानीय अर्थतन्त्रमा पारेको असर आँकडाहरूले पनि देखाउँछन् । आर्थिक वर्ष २०६५/६६ सम्म औसत वार्षिक सात प्रतिशतको दरले वृद्धि भइरहेको आयकर, वहालकर, व्याजकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तशुल्क र शिक्षा सेवा शुल्कसहितको राजस्वमा २०६६/६७ मा ४० प्रतिशत ह्रास आयो । २०६७/६८ मा केही बढे पनि २०६३/६४ को जति मात्रै पुगेको छ *(हे. टेबुल-१)* ।

“आन्दोलन पश्चात् व्यापार ओरालो लाग्यो ।”

– महेश अग्रवाल

व्यापारी

आन्दोलनले मधेशलाई केन्द्रीय राजनीतिमा राम्रै स्थान दिलाए पनि स्थानीय सामाजिक-आर्थिक विकास र सामुदायिक अन्तरसम्बन्धमा रिक्तता उत्पन्न गरेको छ। देशमा सामेली बहुलवादी लोकतन्त्रको अभ्यास चले पनि जनकपुरमा हुने अधिकांश कार्यक्रममा एउटै भाषा, एउटै अनुहारको बाहुल्य देखिन्छ; कतिमा त मधेशभित्रकै विविधता पनि झल्कँदैन । "बहुलताको बारेमा गोष्ठी चल्छ, तर एउटा समुदाय हराएकोमा खासै चिन्ता गरिँदैन", सह-प्राध्यापक यादव भन्छन्, "राजनीतिक छलफल चल्दा मसिनो गरी केलाउनुपर्ने सामाजिक-आर्थिक पक्षमाथि विमर्श हुनसकेको छैन ।"

सह-प्राध्यापक यादवले भनेको यही विमर्शले सामाजिक प्रगतिलाई गति दिनुपर्ने हो। तर, राजनीतिक अधिकारको एकोहोरो कुराले लोकतान्त्रिक संस्कारलाई दबाएको उनको विश्लेषण छ। अधिकांश मानवअधिकारकर्मी पहाडे बाहुन भएकाले हुनसक्छ– जनकपुरमा मानवअधिकारकै बारेमा समेत कमै चर्चा चल्छ। भानुचोकको घर बेचेर बरमझिया गाविसमा सरेका मानवअधिकारकर्मी रोशन ढकाल भन्छन्, "आफ्नो ठाउँमा गरिखान पाउने आफ्नै अधिकार संरक्षण गर्न सकिएन !"

जनकपुरबाट पहाडे समुदायको विस्थापनको असर बहुआयामिक छ। सह-प्राध्यापक यादवका अनुसार, स्कूल-क्याम्पसमा पहाडी मूलका शिक्षक भेटिन मुश्किल छ भने सरकारी कार्यालय, चुरोट कारखाना, नगरपालिका र उद्योग वाणिज्य संघका कर्मचारीमा तिनको उपस्थिति नगण्य छ। फूलबारी टोलकी सीता कार्कीले टोलका १५ भन्दा बढी पहाडी मूलका वकिलमध्ये १२-१३ जना हिंडिसकेको बताइन्।

टोलै रित्याएर पहाडीहरू पलायन भएको फूलबारी एक्लो होइन। सयौं वर्षदेखि मिलेर बसेका नागरिकहरू थातथलो छोडेर हिंडेपछि बजारमा प्रशस्त नयाँ अनुहार भित्रिएका छन्। 'पुराना नागरिकहरू' को विस्थापन र 'नवनागरिकहरू' को आगमनका अनेक पक्ष भए पनि तिनमाथि बहस नभएको पत्रकार चन्द्रकिशोर झा बताउँछन्। सामाजिक-आर्थिक रूपमा समाज कता गएको छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइएको छैन। समाजशास्त्री सुरेश ढकाल भन्छन्, "मधेशको समृद्धि पहाडी समुदायको विरोध विना पनि हुनसक्छ भन्ने कुराको सञ्चार हुन नसकेकाले नै स्थानीय समृद्धिलाई दूरगामी असर पार्ने गरेर एउटा समुदाय विस्थापित भएको हो।"

मेटियो निकटता

जनकपुरको पहाडी समुदाय जीविकोपार्जनका लागि पहाडबाट झरेका, विभिन्न कालखण्डमा सत्ताबाट बिर्ता पाएका र माओवादी विद्रोहबाट विस्थापित भएकाहरूको सम्मिश्रण थियो। त्यसबाहेक आर्थिक सम्भावना र धार्मिक महत्त्वले पनि जनकपुरमा पहाडीहरूको बसोबास तराईका अन्य शहर-बजारमा भन्दा बाक्लो थियो । काठमाडौंको सत्ता विरुद्ध उठेको मधेश आन्दोलन यही समुदायविरुद्ध लक्षित हुनपुग्यो । राज्यले मधेशी समुदायलाई दिन नसकेको निकटता मधेशी-पहाडी नागरिकबीच पनि हरायो। दल, नागरिक समाज र राज्य कसैबाट पनि अराजकता रोक्ने प्रभावकारी पहल भएन। आन्दोलनको दौरानमा पहाडीहरू जनकपुर छोडेर हिंड्न लाग्दा जति तिनका मधेशी छिमेकीले रोक्न खोजे, राजनीतिक दल वा नागरिक अगुवाहरूबाट त्यति पनि भएन। आन्दोलनको क्रममा सृजित राज्यविहीनताको त्रासमा सिंगो मधेशी समुदायलाई अविश्वास गर्न पुगेका पहाडीहरूले अन्ततः विस्थापन रोजे। हाल काठमाडौंको कमलादीमा बस्दै आएकी जनकपुरकी महालक्ष्मी शर्मा भन्छिन्, "छिमेकी देख्दा पनि डर लाग्न थालेपछि जनकपुरको घर बेचेर काठमाडौं पस्यौं।"

जनकपुर मालपोत कार्यालयको तथ्याङ्कले २०६२ को तुलनामा २०६३ र २०६४ मा जिल्लामा जग्गा बेचबिखन गर्नेको संख्या बढेको देखाएको छ, जसको प्रमुख कारण मधेश आन्दोलन नै थियो। २०६५ मा आन्दोलनबाट सृजित साम्प्रदायिक विद्वेष थिग्रिंदै गएको र शान्तिसुरक्षामा अलि सुधार आएकोले केही घटे पनि २०६६ र २०६७ मा अग्राधिकारसहित मधेश प्रदेशको बहस चुलिंदा फेरि बढ्यो (हे. टेबुल-२) । जनकपुर नगरपालिकाबाट अन्यत्र भएको बसाईंसराइ र घरजग्गा खरीदबिक्रीको तथ्याङ्क पनि मिल्दोजुल्दो छ। २०६१ देखि बढेको बसाईंसराइको तथ्याङ्क २०६५ मा केही घटेर फेरि ह्वात्तै बढेको देखिन्छ (हे. टेबुल-३)।

भानुचोकमा घर हुँदाहुँदै हेटौंडामा बसिरहेका मनोजकुमार शर्मा 'पहाडी सत्ता' को विरोधमा भएको आन्दोलनमा पूरै पहाडी समुदायलाई दोषी देख्ने तत्व पसेपछि बसिनसक्नुभएको बताउँछन्। उनका अनुसार, त्यतिबेला पहाडी जोगाउन खोज्ने मधेशी र मधेशीको पक्षमा बोल्ने पहाडी दुवैले 'दलाल' को आरोप सुन्नुपरेको थियो । मुरलीचोकमा

पुस्तक पसल भएकी कल्पना पोखरेल भन्छिन्, “आन्दोलनले पहाडी र मधेशी भन्ने जात चिनायो, विद्वान्‌हरू समेत पहाडी विरुद्ध नारा लगाउँदै हिंडे ।”

डेढसय जतिको समूहले उनको पसलमा आगो लगाउन खोजेको थियो । पिडारी चोककी सुशीला अधिकारीको पसल त खरानी नै पारियो। विद्यालयमा समेत पहाडी र मधेशी भनेर छुट्याउन थालियो। त्यसबेला मधेशी समुदायको चेतनाको गलत प्रयोग भएको प्राध्यापक नवीन मिश्र बताउँछन् । उनको विश्लेषणमा, मधेशको मिडिया निष्पक्ष भएन, काठमाडौंकाले पनि अतिरञ्जित काम गरे। माओवादी नेता रोशन जनकपुरी 'एक मधेश एक प्रदेश' को सोचले विखण्डनकारी भूमिका खेलेको बताउँछन् । “मधेशवादी हुँ भन्नेले नेपाल विविधताको देश भन्ने बिर्से”, जनकपुरी भन्छन्, “राजनीतिक लक्ष्य र संगठन नभएका मानिस आन्दोलनको अगुवा बनेकाले कुरा बिग्रिएको हो ।”

मजफो नेपालका धनुषा सभापति शेषनारायण यादव माओवादीको हिंसात्मक विद्रोहबाट प्रभावितहरूले चाँडो चर्चामा आउन गरेको कृत्यले साम्प्रदायिकता निम्त्याएको बताउँछन्। आपराधिक समूह र भू-माफियाबाट पनि पहाडीहरू नै प्रताडित भए । भू-माफियाका कतिपय पहाडीले नै कौडीको मूल्यमा जग्गा हत्याउन पहाडी समुदायमा कृत्रिम त्रास फैलाएको स्थानीयहरू बताउँछन् । त्यतिबेला राजनीतिक नेतृत्व चनाखो नहुँदा अपराधीले समेत फाइदा लिएको बताउने जनकपुर अञ्चलका तत्कालीन प्रहरी प्रमुख एसएसपी नवराज सिलवाल भन्छन्, “अहिले आएर तिनको चन्दारुपी निशानामा मधेशी समुदाय नै पर्दैछन् ।”

आ–आफ्नो बुझाइ

सद्‌भावना पार्टीका केन्द्रीय सल्लाहकार लालकिशोर साह धेरैजसो पहाडीहरू आन्दोलनको त्रासकै कारण पलायन भएको बताउँछन्। कांग्रेसका स्थानीय नेता दिगम्बर राय त्यतिबेला आफ्नै पीडाले रन्थनिएको मधेशी समुदायले अर्को समुदायको पीडामा ध्यान दिन नसकेको स्वीकार्छन्। उनी भन्छन्, “तर मधेशी समुदायले सहेको दमनको पीडा पहाडीहरूको पलायन भन्दा गहिरो छ ।”

टेबुल–१: जनकपुर राजस्व संकलन

आर्थिक वर्ष	रकम *(रु. हजारमा)*
२०६३/६४	५५,३४,७७
२०६४/६५	५९,३४,६६
२०६५/६६	६३,४४,५०
२०६६/६७	३८,११,८२
२०६७/६८	५५,३९,१४

स्रोतः आन्तरिक राजस्व विभाग

टेबुल–२: घरजग्गा खरीदबिक्री

वर्ष	संख्या
२०६२	२०,०५१
२०६३	२५,६५२
२०६४	२८,५८१
२०६५	१६,३२०
२०६६	३१,३७९
२०६७	३०,८५३

स्रोतः मालपोत कार्यालय, जनकपुर

टेबुल–३: बसाइँसराइ

वर्ष	घरधुरी
२०६१	१५१
२०६२	२००
२०६३	३८४
२०६४	४२५
२०६५	२८४
२०६६	३६३
२०६७	३४०

स्रोतः जनकपुर नगरपालिका

पहाडीहरूको पलायनको कारण मधेश आन्दोलन होइन भन्नेहरू पनि छन् । नेपाल पत्रकार महासंघका धनुषा सभापति रामाशिष यादव भन्छन्, “जो गए हिजोको वर्चस्व गुमाएका कारण र केही अवसर पाएर गए ।” तराई-मधेश लोकतान्त्रिक पार्टीका केन्द्रीय सदस्य डा. विजय सिंह आन्दोलनपछि मधेशी समुदायमा बढेको स्वाभिमानबाट आफू ठालू हौं भन्ने अभिमानमा ठेस लागेर पहाडीहरू हिंडेको बताउँछन् । जनकपुरका एमाले नेता शीतल झाको विचारमा, ठालू हिंडेपछि निम्न वर्गका पहाडीहरू झन् त्रसित भएर पलायन भएका हुन् ।

रातारात हेटौंडाको कमानेमा आएका पहाडी मूलका ‘जनकपुरेहरू’ को भोगाइ भने मधेशी नेताको यो बुझाइ भन्दा फरक छ । जनकपुरको भानुचोकबाट बसाईं सरेका विजय पौडेल भन्छन्, “वातावरण ठीक होला कि भनेर अन्तिमसम्म कुरें, तर नभएपछि दुई सय वर्षदेखिको पुर्ख्यौली थलो छोडेर हिंडेको हुँ । त्यो बेलाका धम्कीपत्र अझै मसँग छन् ।” सुधिरा शर्माले पनि भानुचोकको घर जम्मा रु.१० लाखमा बेचेर आएको बताइन् । विस्थापितमध्ये एक मनोज शर्माका अनुसार सर्लाही, धनुषा र सिरहाबाट कमानेमा आएका करीब ७,५०० पहाडीमध्ये धेरैजसो जनकपुरकै छन् । शुरूमा ‘भगौडा टोल’ भनिएको विस्थापितहरूको यो टोललाई अहिले ‘जनकपुर टोल’ भनिन्छ । शर्मा भन्छन्, “एकाध पहाडी सामन्ती थिए होलान्, तर बाँकी त गरिखानेहरू नै विस्थापित भएका हुन् ।”

अबको बाटो

मधेश आन्दोलन पूर्ण पहिचान र अधिकारसहित काठमाडौंसँग जोडिन भएको थियो । राजनीतिक नेतृत्वको ध्यान अहिले जता पुगे पनि तराई-मधेशको नागरिक तहमा बाँकी नेपालसँग जोडिने चाहना प्रबल नै छ । पहाडी समुदायको पलायनबाट मधेशी समुदाय खुशी छैन, जसको नराम्रो असर व्यापारीहरूले मात्र होइन, आम मधेशीले समेत भोगेका छन् ।

जनकपुरमा खस्केको र लालबन्दीमा सप्रेको सामाजिक-आर्थिक विकासले सामाजिक व्यवहार र सांस्कृतिक सम्बन्धलाई आत्मसात् गरे मात्र उन्नति भित्रिन्छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ । राजनीतिक विश्लेषक

सीके लाल भन्छन्, “सामूहिक भजनमण्डली बनाउने, बाटो बनाउँदा, स्कूल बनाउँदा मिसाएर समूह बनाउने जस्ता साना कामहरूको पनि ठूलो प्रभाव हुनसक्छ ।”

मधेश आन्दोलनपछि पहाडी-मधेशी सामाजिक व्यवहार र सांस्कृतिक सम्बन्ध केही बिग्रे पनि नागरिक तहमा कुनै भड्काव छैन । बरु, विस्थापनको मुद्दालाई गहन राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक विषयको रूपमा लिएर बहस चलाउनु आवश्यक भएको छ। पत्रकार चन्द्रकिशोर झा यसबारे दलहरूले यथाशक्य चाँडो खुला बहस र राजनीतिक सम्बोधन गर्नुपर्ने बताउँछन् । मजफो नेपालका धनुषा सभापति यादव भन्छन्, “पहाडी दाजुभाइको पुनर्स्थापनाका लागि राजनीतिक पहल नै आवश्यक छ ।”

अवसरवादीहरूले अधिकारको सवाललाई हतियार बनाएर सामाजिक सद्भाव बिथोल्ने प्रयास गर्दा जनकपुरले आर्थिक क्षमता गुमायो । जनकपुरवासीहरू कुनै दललाई खुशी पार्न भन्दा पनि समानता र आर्थिक विकासबाट जीवन शैली फेर्ने आशामा आन्दोलनमा उत्रिएका थिए। तर अहिले चौपट भएको विकास र मौलाउँदो भ्रष्टाचारले तिनलाई निराश बनाएको छ । तिनको यो निराशामा कसैलाई खेल्न नदिन पनि राज्य र राजनीतिक दलहरूको तत्काल क्रियाशीलता आवश्यक भएको छ । हामी कति फरक छौं भनेर विग्रहको बहाना खोज्नुभन्दा कति समान छौं भनेर उपाय निकाल्दा समृद्धिको ढोका चाँडो खुल्छ। विस्थापनको घाउमा मल्हम लगाउन ढिलो भए भोलिको विकासमा त्यो बाधक बन्न सक्छ। र, जतिसक्दो छिटो पहाडका आर्थिक सम्भाव्यताहरूलाई उर्वर मधेशसँग जोड्न सकिन्छ- त्यति नै छिटो यी दुवै भूगोलको समृद्धि सम्भव छ।

(१-१५ असार २०६९, को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

५. सीमापारि सर्दै व्यापारी

■ नवीन झा

१. भिठ्ठामोडका किराना व्यापारी ऋषिकुमार मुरारका ।
२. भिठ्ठामोडका खुश्बू वस्त्रालयका सञ्चालक रामजसो दासका कान्छा छोरा ।
३. भिठ्ठामोडकै पूजा वस्त्रालयका विक्रम अग्रवाल ।

आन्दोलनपछि मधेशमा शान्ति होइन, माओवादीले रोपेको हिंसाको बीउ फस्टाउने वातावरण बन्यो। व्यापारी र पहाडी समुदाय राजनीतिको आवरणमा खुलेका सशस्त्र आपराधिक समूहको निशानामा परे। कसैले चाहेर पनि उद्यम गर्न सक्ने अवस्था रहेन।

कहिले भारतीय त कहिले नेपाली नम्बरका फोनबाट पैसा माग्ने, नदिए जे पनि हुन्छ भन्थे । बच्चाहरूको नाम र उनीहरू पढ्ने स्कूलको नाम सुनाउँथे । त्यसमाथि दिनहुँको बन्द-हड्ताल त छँदैथियो ।"

यो भनाइ महोत्तरी जिल्ला सदरमुकाम जलेश्वरबाट तीन किलोमिटर दक्षिणको भारतीय बजार भिठ्ठामोडका होलसेल किराना व्यापारी ऋषिकुमार मुरारकाको हो। उनी जलेश्वरमा दशौं वर्ष पुरानो कारोबार बन्द गरेर दुई वर्षअघि भिठ्ठामोड पसेका हुन्।

भिठ्ठामोडका अधिकांश ठूला पसल मुरारका जस्तै 'अशान्त मधेश' बाट पलायन भएर आएका नेपाली व्यापारीले चलाएका छन्। वर्ष दिनअघि भिठ्ठामोडमा 'खुश्बू वस्त्रालय' खोलेका रामजसो दास जलेश्वर नजिकैको मरैय बजारमा २५ वर्षदेखि चलेको कपडा पसलमा ताला लगाउनु पर्दा तरक्क आँशु झरेको बताउँछन्। अर्का विस्थापित नेपाली व्यापारी विक्रम अग्रवाल भन्छन्, "जलेश्वरमा टिक्न केसम्म गरिनँ ? मारवाडी भएर मदिरा पसल समेत खोलें। तर, केटाहरूको समूहले आएर खान्थे र पैसा माग्दा पार्टीको मान्छेलाई हेप्ने भन्दै धम्की दिन्थे।"

सुनसान शहर

जलेश्वरनाथ महादेवको मन्दिर भएको मिथिला क्षेत्रकै एउटा प्रमुख धार्मिकस्थल हो, जलेश्वर। पाँच वर्षअघिसम्म नेपालका विभिन्न जिल्ला र भारतबाट आउने मानिसहरूको घुइँचो लाग्ने मन्दिरमा मधेशी-पहाडी सरोबरी देखिन्थे। अहिले जलेश्वरमा पहाडी र भारतबाट आउनेहरूको त कुरै छोडौं, स्थानीयहरूको चहलपहल हेर्न पनि साप्ताहिक हाट नै पर्खनुपर्छ। बुद्धिजीवीहरू यसका लागि मधेश आन्दोलनपछिको राजनीतिक परिस्थितिलाई जिम्मेवार ठह्याउँछन्। जलेश्वर उद्योग वाणिज्य संघका उपाध्यक्ष दिपु साह भन्छन्, "परिस्थिति यस्तै रहने हो भने जलेश्वर पूरै सिद्धिन्छ।"

सरकारी कार्यालयमा काम परेर आउनेहरूबाट मुश्किलले धानिएका महेन्द्र चोक छेउछाउका करीब दुई दर्जन चिया-नास्ता पसल- जलेश्वरको सम्पूर्ण व्यापारिक गतिविधि यति नै छ, अहिले। ४० वर्षदेखि जलेश्वरमा स्थापित जलान, सर्राफ, मुरारका लगायतका व्यापारिक परिवारमध्ये गएको पाँच वर्षमा कोही भारत त कोही नारायणघाट र काठमाडौं सरेका छन्। उवासंघका उपाध्यक्ष साह जातीय सद्भाव र आर्थिक जीवनका पाटाहरू बुझ्दै नबुझी मधेशको नाममा गरिएको राजनीतिले जलेश्वरको मात्र हैन, पूरै मधेशको आर्थिक जीवन बर्बाद पारेको बताउँछन्।

मधेशी जनअधिकार फोरमका तर्फबाट पूर्व सभासद् अभिषेकप्रताप साह पछिल्लो समय तराई-मधेशका व्यापारीहरू सशस्त्र समूह र माओवादीदेखि प्रशासनसम्मको शिकार भएका बताउँछन्। उनका अनुसार, प्रशासनका मानिस व्यापारीसँग पेट्रोल-डिजल माग्छन् भने माओवादी चन्दा र सशस्त्र समूह फिरौती असुल्छन्। मधेशमा बिग्रेको बन्दव्यापारको प्रतिबिम्ब राजस्व संकलनमा स्पष्ट देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा रु.२७ करोड ४३ लाख ५२ हजार राजस्व संकलन भएको जलेश्वर भन्सार कार्यालयमा २०६७/६८ मा रु.१३ करोड ९६ लाख १० हजार मात्र उठ्यो।

माओवादीको उपहार

२०५२ सालमा पश्चिम पहाडबाट सल्किएको माओवादी हिंसाको झिल्को महोत्तरी आइपुग्दा अरुण खेम्का जलेश्वरको मिनी बजारमा वरफ उद्योग चलाइरहेका थिए। माओवादीको विगविगीसँगै हैसियत भन्दा बढी चन्दाको माग हुन थालेपछि खेम्का परिवार उद्योग बन्द गरेर भिठ्ठामोड पुग्यो। अहिले भिठ्ठामोडमा सबभन्दा चल्तीको 'नेपाल-भारत साडी संगम' चलाइरहेका खेम्का भन्छन्, "उताको जति माया लागे पनि यता आएर राम्रै गरेछु भन्ने लागेको छ। उता त अहिले पनि व्यापार गरेर बाँच्ने अवस्था छैन।"

२०६२/६३ को जनआन्दोलनलगत्तै मधेश आन्दोलन भयो। तर, आन्दोलनपछि मधेशमा शान्ति होइन, माओवादीले रोपेको हिंसाको बीउ फस्टाउने वातावरण बन्यो। व्यापारी र पहाडी समुदाय राजनीतिको आवरणमा खुलेका सशस्त्र आपराधिक समूहको निशानामा परे। कसैले चाहेर पनि उद्यम गर्न सक्ने अवस्था रहेन।

भिठ्ठामोडमै इलेक्ट्रोनिक्स सामानको होलसेल पसल चलाइरहेका महोत्तरी थरुवाहीका दिलीप मण्डलले आफ्नै ठाउँमा काम गर्न चाहे पनि संभव नभएपछि यता आएको बताए। धवौलीका नजाम साफीले पनि चार वर्ष गाउँमै चलेको टेलरिङ पसल भिठ्ठामोड सारेका छन्। सधैंको बन्द, हड्तालमाथि चन्दा आतंक र असुरक्षा थपिएपछि छोड्नुपरेको उनले बताए। साफी भन्छन्, "चौबीसै घण्टा परिवारको को कहाँ कतिबेला अपहरणमा पर्ने र कति रुपैयाँ बुझाउनुपर्ने हो भन्ने त्रासमा बस्नु परेपछि पलायन हुनुपऱ्यो।"

(१-१५ असार २०६९, को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

१

६. गाउँको बजेट फटाहाको मुखमा

■ सइन्द्र राई

२

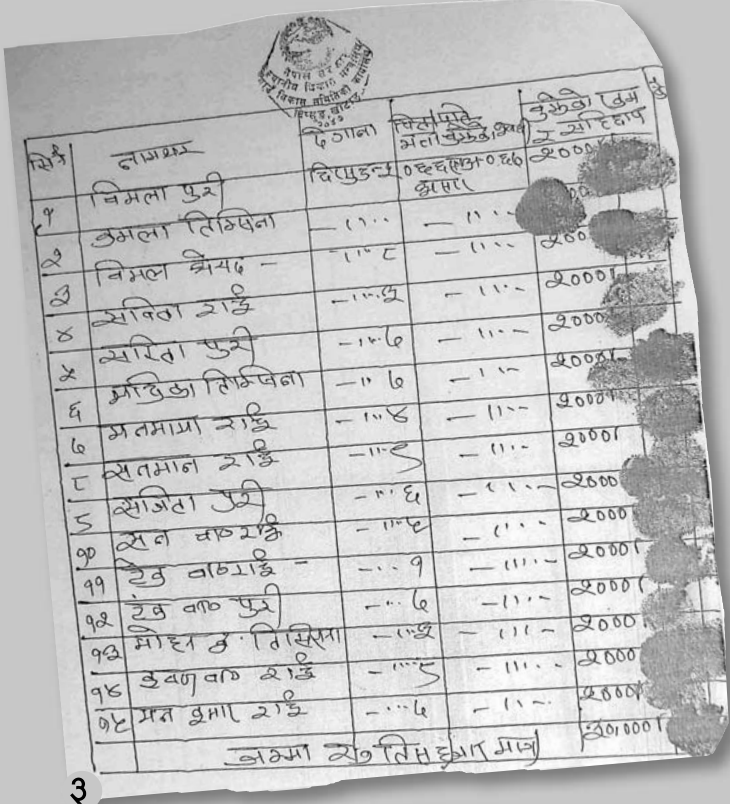

सि.नं	नामथर	ठेगाना	चिनापत्र मिति	कुकुरको रकम	सहिछाप
	बिमला पुरी	दिप्सुङ-५	०६८ कुमार	२०००	
१	कमला तिम्सिना	-॥-	-॥-	२०००	
२	बिमल श्रेष्ठ	-॥-८	-॥-	२०००	
३	सविता राई	-॥-५	-॥-	२०००	
४	सरिता पुरी	-॥-७	-॥-	२०००	
५	प्रतिक्षा तिम्सिना	-॥-७	-॥-	२०००	
६	मनमाया राई	-॥-४	-॥-	२०००	
७	सतमान राई	-॥-९	-॥-	२०००	
८	सजिता पुरी	-॥-६	-॥-	२०००	
९	सन बहादुर राई	-॥-५	-॥-	२०००	
१०	टेक बहादुर राई	-॥-१	-॥-	२०००	
११	टेक बहादुर पुरी	-॥-७	-॥-	२०००	
१२	मोहन कुमार तिम्सिना	-॥-५	-॥-	२०००	
१३	कुवेर बहादुर राई	-॥-९	-॥-	२०००	
१४	मन कुमार राई	-॥-७	-॥-	२०००	
	जम्मा तीस हजार मात्र			३०,०००	

३

१. गाविस सचिव कृष्णप्रसाद आचार्य ।
२. मुक्तिनाथ तिम्सिना ।
३. किर्ते भर्पाइ ।

"इमान छाड्दिनँ, खाएको कुरालाई खाएकै भन्छु, सिंचाइका लागि पोखरी खन्न थालेको थिएँ, पैसा नपुगेपछि पुरिदिएँ।" – **मुक्तिनाथ तिम्सिना**

कुरा आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को हो, जतिबेला सदरमुकाम दिक्तेल बजारबाट १४ कोस उत्तरमा पर्ने दिप्सुङ गाविस-३ का दुवै आँखा नदेख्ने जसबहादुर राई अपाङ्ग भत्ता पर्खेर बसेका थिए। तर, आव सकिनै लाग्दा गाउँमा देखा परेका गाविस सचिव कृष्णप्रसाद आचार्य यो पटक बजेट नै निकासा नभएको भन्दै दिक्तेल फर्किए। खासमा, सचिव आचार्य दिप्सुङमा हुँदै नभएका १५ जना अपाङ्गको किर्ते कागज बनाएर प्रतिव्यक्ति रु.२ हजारका दरले रु.३० हजार चट पारेर गाविस पुगेका थिए *(हे. किर्ते भर्पाइ)*। सचिव आचार्यले थप पाँच जना काल्पनिक 'असहाय' को नाममा उछिट्याएको थप रु.१५ हजार भने भर्पाइको अभावमा बेरुजु भएको छ। गत वर्ष जम्मा तीन पटक गाविस टेकेका उनले १३ पटक गएको भन्दै रु.५२ हजार भ्रमणभत्ता लिन भ्याएका छन्। गाविसबाट कार्यालयको कामले सदरमुकाम जाँदा पाइने भ्रमणभत्ता आचार्यले दिक्तेलस्थित घरबाट दिप्सुङ जाँदा मिलाएर खाएका हुन्, त्यो पनि १० गुणा बढाएर।

हाल सावा कटहरे गाविस सचिव रहेका आचार्यले दिप्सुङमा रहँदा आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा गाविसको बजेटबाट कुल रु.३ लाख ४४ हजार हिनामिना गरेको देखिन्छ। किर्तेमा माहिर सचिव आचार्यले अपाङ्ग र असहाय भत्तासहित कम्प्युटर खरीदका लागि रु.१ लाख, बाल विकास भवनका लागि रु.६० हजार, भिलेज प्रोफाइल तयार पार्न रु.७० हजार, आर्थिक सहायता वितरण गर्न रु.१५ हजार, प्राविधिक खर्चबापत रु.२५ हजार, टेलिफोन टावर बनाउन रु.२० हजार र गाविसका कर्मचारीलाई

तलब शीर्षकमा रु.८ हजार लिएका छन्। उनले रु.२५ हजार पारिश्रमिक दिने भन्दै दिप्सुङको विकास आयोजनाको प्राविधिक स्टीमेट बनाउन लगाएका प्राविधिक खेतराज अधिकारी भन्छन्, "मेरै पारिश्रमिक पनि किर्ते भर्पाई गरेर खाइदिए।"

दिप्सुङ-८ का पूर्व वडाध्यक्ष गुणराज तिम्सिना निर्वाचित पदाधिकारी नहुँदा गाविस नै सचिवको झोलामा हुने भएकोले विकास बजेटबारे स्थानीय जनताले मेसो नपाउने बताए।

अध्यक्ष पनि उस्तै

सचिवबाट ठगिएको दिप्सुङ गाविसले स्थानीय ठेकेदार र उपभोक्ता समिति अध्यक्ष पनि त्यस्तै पाएको छ। गाउँलेहरूले सुङखोला लघु जलविद्युत् आयोजना उपभोक्ता समितिको अध्यक्ष बनाएका मुक्तिनाथ तिम्सिनाले आव २०६५/६६ मा दिक्तेल बसेर '१२५ परिवारको २० रोपनी खेतका लागि' रु.५० हजारको सोमेखोला साना सिंचाइ आयोजनाको ठेक्का मिलाए। जबकि, दिप्सुङ त के यसको वरपर पनि कुनै सोमेखोला छैन। तर तिम्सिना भन्छन्, "इमान छाड्दिनँ, खाएको कुरालाई खाएकै भन्छु, सिंचाइका लागि पोखरी खन्न थालेको थिएँ, पैसा नपुगेपछि पुरिदिएँ।"

२०५८ सालमा ४२ जनाको ज्यान जाने गरी पहिरोको चपेटामा परेको दिप्सुङका लागि त्यसबेला जिल्लास्तरमा राहत संकलन तथा पुनर्स्थापना कोष स्थापना गरेर तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी मोहनकृष्ण सापकोटा र खोटाङ उद्योग वाणिज्य संघका अध्यक्ष खुशनारायण सैंजुको नाममा राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्कमा खाता खोलिएको थियो। राहत वितरण गरेर बचेको रु.२ लाख ४७ हजारमध्ये रु.१ लाख २० हजार सुङखोला लघु जलविद्युत् आयोजनामा खर्च गर्नलाई उपभोक्ता समिति बनाउँदा तिम्सिना अध्यक्ष भएका थिए। यसबारे सोध्दा तिम्सिनाले भने, "त्यो पैसा कहाँ खर्च भयो, मैले नै बिर्सिसकें।"

सुङखोला आयोजनाका लागि आव २०६६/६७ मा जिविसबाट थप रु.५० हजार निकासा गराउन तिम्सिना सफल भए। उनले २२ असोज २०६६ मा काठमाडौंको लुम्बिनी इन्जिनियरिङ एण्ड हाइड्रो पावर कम्पनीबाट बिजुलीको तार किनेको रु.४० हजारको नक्कली बिल

जिविसमा पेश गरे । बाँकी रु.१० हजारमध्ये ढुवानीबापत दिप्सुङ-२ का गमबहादुर दर्जीलाई रु.६ हजार दिएको र अरू राजस्व तिरेको दाबी उनी गर्छन् । तर, उनले तार बोकाएको भनेका गमबहादुर असक्त छन् । यद्यपि, २०६२/६३ देखि अहिलेसम्म रु.३२ लाख ३१ हजार बेरुजु बोकेका उनको रु.५० हजारको बिलभर्पाइ पास गरिदिएको छ, जिविसले । तिम्सिनाले आव २०६८/६९ मा गाविसभरका लागि बिजुलीको पोल किन्न रु.७ लाखको बजेट लिएर गाउँपरिषद्बाट पारित गराएका छन् ।

गाविस अध्यक्ष हुँदा चूडामणि भट्टराईले आव २०५६/५७ मा ९ वटै वडाका अध्यक्षलाई रु.९ हजारका दरले विकास बजेट बाँडेर दिप्सुङमा भ्रष्टाचारको थालनी गरेका थिए । आव २०६६/६७ को विकास बजेटबाट डाँडाकाडा सिंचाइ योजना मर्मत गर्न रु.४० हजारको ठेक्का लिएका जयबहादुर भुजेल खेत हुनेहरूलाई पैसा नै दिएको बताउँछन् । सो आवमा दिप्सुङका लागि आएको रु.२६,३१,३९८ विकास बजेटमध्ये १७ लाख १० हजार भ्रष्टाचार भएको देखिन्छ । गाविस भवन मर्मतका लागि छुट्याइएको रु.२ लाखमध्ये रु.१ लाख ४८ हजार तत्कालीन सचिव आचार्य र मर्मत समितिका अध्यक्ष रामबहादुर गिरीले कामको नाममा सिन्को नभाँची हिनामिना गरेको एक जना पूर्व वडा सदस्य बताउँछन् । तर, गिरी भन्छन्, "कामदारले गर्दा ढिलो भएको हो, अब काम हुन्छ ।"

नेपाली कांग्रेसका गाउँ सभापति रहेका गोपाल राईले पनि कुलो मर्मतका लागि लिएको रु.३० हजार कामै नगरी पचाएका छन् । आव २०६५/६६ मा कालिका प्रावि छाउन प्रअ हेमकुमार राईले गाविसबाट रु.४६ हजार र २०६६/६७ मा रु.३९ हजार लिएर काम गरेनन् । प्रअ राईलाई त्यही कामको लागि १४ मंसीर २०६८ मा रु.१ एक लाख दिइएको छ । आव २०६६/६७ को लेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमा युवाज्योति प्राविका व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष भनिएका अशोक राईको नाममा रु.१ लाख ३१ हजार बेरुजु छ । तर, कुनै स्कूलका अध्यक्ष नरहेका राई आफूलाई कसले कागजी अध्यक्ष बनाएर पैसा कुम्ल्यायो भनेर पत्ता लगाउन खोजिरहेको बताउँछन् । राई भन्छन्, "पैसा लिएको भर्पाइमा गरिएको सही मेरो हुँदै होइन ।"

दलितको नाममा आएको बजेटबाट भने दिप्सुङका एक मात्र साक्षर दलित मानबहादुर विक लाभान्वित भएका छन् । उनका छिमेकी भगवती

परियार (६०) अक्षर चिन्ने भएकोले मानबहादुरलाई मात्र सरकारले भत्ता दिएको बताइन् । मानबहादुरले भने दिक्तेलको खड्का हार्डवेयर एण्ड सप्लायर्सबाट आरन चलाउने मेसिन किनेको रु.२५ हजारको नक्कली बिल बुझाएर फर्स्योट गरेका छन् । हार्डवेयरका सञ्चालक सनमान खड्काले चिनजानका मान्छे भएकाले मेसिन नकिने पनि बिल मागेकाले दिएको बताए। दिप्सुङ गाविसको विकास बजेट उडाउनेमा इलाका प्रहरी कार्यालय बाक्सिलाका तत्कालीन असई रामकाजी थापा पनि छन्। हाल खोटाङबाट सरुवा भइसकेका उनले गत वर्ष प्रहरी कार्यालयका लागि फर्निचर किन्न भन्दै रु.२० हजार लिएर दिक्तेलस्थित रोशन फर्निचर स्टोरको किर्ते बिल पेश गरेका छन् ।

कोइ थरका राई बहुल दिप्सुङ गाविसमा स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट आव २०५१/५२ देखि २०६६/६७ सम्म रु.१ करोड १७ लाख गएको देखिन्छ, जसमा २०६६/६७ सम्म रु.४५ लाख बेरुजु पुगिसकेको छ ।

(१६-३२ श्रावण २०६९ को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

७. गोप्य कार्यदलका नाममा कार्यकर्ताको पोषण

■ टीका विष्ट

प्रतिवेदनमा 'देशका विभिन्न जिल्लामा पुगी सर्वपक्षीय भेला र पूर्व लडाकूसँग छलफल गरिएको' उल्लेख छ । तर, कार्यदलले त्यसरी भेला र छलफल गरिएका जिल्ला कुन–कुन हुन् भनेर समेत खुलाउन सकेको छैन ।

प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालको मन्त्रिपरिषद्का शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रकम चेम्जोङले हराएका भनिएका माओवादी लडाकूका बारेमा 'गोप्य सूचना लिनका लागि' बनाएको कार्यदलले 'गोप्य रूपमा नै काम गरेर' रु.८ लाख सिध्यायो । 'पूर्व माओवादी लडाकूको लगत संकलन कार्यदल' नाममा गठन गरिएको त्यस टोलीले सरकारी कार्यादेश र निर्देशिका बमोजिम कार्य गर्न नसके पनि मन्त्री चेम्जोङ भने सन्तुष्ट छन् ।

पूर्व माओवादी लडाकूको लगत संकलन गर्ने भनेर तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रकम चेम्जोङको मन्त्रीस्तरीय निर्णयले सात सदस्यीय कार्यदल बनाएको थियो । सो कार्यदलले चार महीनासम्म अध्ययन-अनुसन्धान गरी माओवादी पूर्व लडाकूको वर्तमान स्थितिको विवरण दिनुपर्ने थियो । सो विवरणको आधारमा नेपाल सरकारले पूर्व माओवादी लडाकूलाई 'सामाजिक जीवनमा समाहित गर्ने' समुचित व्यवस्था गर्ने योजना बनाएको थियो ।

'माओवादीको सैन्य संरचना गठन भएदेखि शान्ति प्रक्रिया शुरू हुनुभन्दा अगाडि र अनमिनले अयोग्य लडाकू भनी प्रमाणित गरेपछि शिविर छाडेका माओवादी लडाकूसँग प्रत्यक्ष संवाद गरी उनीहरूको चाहना अनुरुप फारम भरी उचित व्यवस्थापनको लागि सरकारलाई सिफारिस गर्नुपर्ने' कार्यदलको जिम्मेवारी थियो ।

'पूर्व माओवादी लडाकूको लगत संकलन कार्यदल'को संयोजक नेकपा (एमाले) राप्ति अञ्चलका नेता छविलाल ओली थिए । सदस्यहरूमा

माओवादी सेनाका तत्कालीन ब्रिगेड कमिसार जुनमाया बुढा (रोल्पा), ब्रिगेड कमाण्डर जयबहादुर घर्ती (रोल्पा), वटालिएन कमाण्डर देवबहादुर घर्ती (रोल्पा), रामवृक्ष यादव स्मृति ब्रिगेड अन्तर्गत ए वटालियन कमिसार दीपक पुन (रुकुम) र धनकुटाका अधिवक्ता गणेश दाहाल थिए। यीमध्ये गणेश दाहाल एमालेको धनकुटा काठमाडौं सम्पर्क मञ्चसँग आवद्ध छन्। दाहालको अनामनगरमा जनज्योति ल फर्म छ। दीपक पुन हाल एमाले भएका छन्। यस कार्यदलका सदस्यसचिव शान्ति मन्त्रालयका तत्कालीन उपसचिव निरञ्जन उप्रेती थिए। हाल अवकाश पाइसके।

यस विषयमा २६ फागुन २०६६ मा मन्त्रिपरिषद्ले एक कार्यादेश स्वीकृत गरेको थियो। जसको मनसाय थियो, हाल लडाकू जीवन त्यागेका लडाकूका लागि सुरक्षा र पुनर्स्थापना सेवाको यथोचित व्यवस्था गर्ने। यही कार्यादेशको आधारमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रकम चेम्जोङको मन्त्रीस्तरीय निर्णयमा २३ चैत २०६६ मा सो कार्यदल गठन भएको थियो। कार्यदलका सदस्यहरूले कार्यदल गठन भएको तेस्रो दिन २६ चैत २०६६ देखि नै बजेट खर्च गर्न शुरू गरे। कार्यदलले औपचारिक रूपमा २ वैशाख २०६७ देखि कार्य गर्न शुरू गरेको थियो। कार्यदलको समयावधि २०६७ वैशाख मसान्तसम्म मात्र थियो। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको लेखा शाखाको विवरण अनुसार २०६७ वैशाखमा कार्यदलले तलब बाहेक रु.१ लाख २१ हजार खर्च गर्‍यो। तर काम भने केही पनि गरेन। यस अवधिमा कार्यदलले कार्यविभाजन भने गर्न भ्याएको थियो। यो काम गर्ने जिम्मेवारी लिनेमा पूर्वाञ्चलका जिल्लाहरूमा अधिवक्ता गणेश दाहाल, मध्यमाञ्चल र कर्णालीमा दीपक पुन, पश्चिमाञ्चलमा जुनमाया बुढा, मध्यपश्चिमाञ्चलमा जयबहादुर घर्ती र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा देवबहादुर घर्ती थिए।

यसरी कार्यदलले काम शुरू नगर्दै अवधि समाप्त भएपछि कार्यदलले आफूहरूले ५०० जनाको विवरण संकलन गरिसकेको दाबी गरेर प्रधानमन्त्रीसमक्ष कार्यदलको म्याद थपिदिन अनुरोध गरे। यही अनुरोधको आधारमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले दुई महीना म्याद थपिदियो।

थपिएको म्यादको पहिलो महीना जेठमा कार्यदलले तलब बाहेक रु.१ लाख ८५ हजार खर्च गर्‍यो। यस अवधिमा कार्यदलका सदस्यहरूले

जिल्ला-जिल्लाको स्थलगत भ्रमण गरी जिल्लास्थित शान्ति समिति, राजनीतिक दलहरू, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा विभिन्न समयमा पार्टी तथा शिविर छाडेका लडाकू नेता तथा कार्यकर्ताहरूसँग प्रत्यक्ष आन्तरिक छलफल गरी राय-सुझाव लिनुपर्ने थियो। तर कार्यदलका संयोजक तथा सदस्यहरू कार्यस्थल पुग्नै भ्याएनन्। कार्यदलका सदस्य दीपक पुनले यो संवाददातासँग स्वीकारे, "धेरैजसो काम काठमाडौंमै बसेर गरेका हौं।"

अन्तिम महीना (असार)मा कार्यदलले तलब बाहेक रु.१ लाख ६७ हजार खर्च गऱ्यो। प्रतिवेदन अनुसार थपिएको दुई महीनामा थप ११ जना पूर्व लडाकूको विवरण मात्र संकलन गरियो। यसरी चार महीनाको अवधिमा जम्माजम्मी ५११ पूर्व लडाकूको नामावली संकलन गरेको प्रतिवेदन बुझाइयो। जबकि कार्यदलले मुलुकभरिका करीब १५ हजार पूर्व लडाकूको तथ्याङ्क संकलन गर्ने योजना राखेको थियो। तर करीब रु.९ लाख सकेर कार्यदलले ५११ पूर्व लडाकू मात्र फेला पार्न सक्यो। कार्यदलका सदस्य दीपक पुन भन्छन्, "चिनेजानेका आधारमा केही नामहरू संकलन गरिएको थियो। फोनबाट ५०० जनाको नाम टिपोट गरेर त्यसैका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारेर बुझाइयो।"

कार्यदलको खास जिम्मेवारी पूर्व लडाकूको वर्तमान गतिविधि र अवस्थाको स्पष्ट विवरण दिने थियो। तर प्रतिवेदनमा त्यस्तो कुनै विवरण नै छैन। कार्यदलले "संकलन गरेको विवरणमा २९४ जनालाई रोजगारी, १२४ जनालाई व्यवसाय, २० जनालाई शिक्षा, सात जनालाई तालीम, पाँच जनालाई वैदेशिक रोजगारी र तीन जनालाई उपचारका लागि सिफारिस गरिन्छ' भनिएको छ। यी जानकारीहरू पनि नामनामेसी मात्र हुन्। प्रतिवेदनमा ५८ जनाका बारेमा त आधारभूत जानकारी समेत दिइएको छैन।

प्रतिवेदनमा 'देशका विभिन्न जिल्लामा पुगी सर्वपक्षीय भेला र पूर्व लडाकूसँग छलफल गरिएको' उल्लेख छ। तर, कार्यदलले त्यसरी भेला र छलफल गरिएका जिल्ला कुन-कुन हुन् भनेर समेत खुलाउन सकेको छैन। यसबाट बुझिन्छ, प्रतिवेदनमा उल्लिखित ती 'भेला र छलफलहरू' कागजी मात्रै थिए।

कार्यदलले भेट्दै नभेटेका लडाकूलाई समेत भेटेर छलफल गरेको बताएको छ। रुकुम आठबिस डाँडागाउँ ८ का धीरेन्द्र खत्रीले आफूलाई

यस विषयमा कसैले केही नसोधेको बताए । तर कार्यदलले छलफल गरेका लडाकूको सूचीमा उनको नाम पनि समावेश छ। कार्यदल बनेको थाहा समेत नपाएकी डाँडागाउँकै कामना विष्टले प्रतिवेदनमा 'आफ्नो धारणा समेत लेखिएको' थाहा पाउँदा अचम्म मानिन् ।

कार्यदलले बनाएको लगत संकलन फाराम अनुसार पूर्व लडाकूका बारेमा २४ वटा पूर्ण प्रश्नको उत्तर संकलन हुनुपर्ने थियो । जसमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तीन प्रश्न थिए । तिनमा पूर्व लडाकूको सैनिक हैसियत र जिम्मेवारी, लडाकू सेवा छाड्नुका कारण र हालको अवस्था के छ भन्ने कुरा खुलाउनुपर्ने थियो । यस्तो जानकारी राज्यका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण हुने थियो । तर यस विषयमा कुनै पनि जानकारी उपलब्ध गराएको छैन ।

प्रतिवेदनको नामावली सूचीको ६० र ६१ नम्बरमा बाँफीकोट ६ का मदन केसी र टुकप्रसाद देवकोटा भनी लेखिएको छ। तर मदन केसी नामक व्यक्ति कहिल्यै माओवादी थिएनन् भने टुकप्रसाद देवकोटा नामका व्यक्ति त्यस वडाका बासिन्दा नै होइनन् । एमाले रुकुमका सल्लाहकार डिल्लीबहादुर केसीका अनुसार ६ नम्बर वडामा मदन र टुकप्रसाद नाम गरेका व्यक्ति माओवादी भएको र हाल पार्टी छोडेका कुनै व्यक्ति छैनन्। प्रतिवेदनमा हचुवाका भरमा लडाकूको जन्म मिति, अभिभावकको नाम आदि राखिएको छ । कतिका नाम दोहोरिएका छन् । नामसूचीको २४६ नम्बरमा नाम भएका दोधारा ७ कैलालीका पूर्णबहादुर बुढाको नाम ५१० नम्बरमा पनि राखिएको छ ।

कार्यदलको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका नाम स्थलगत अध्ययनबाट ल्याइएका होइनन् भन्ने अर्को उदाहरण हो- नेत्रप्रसाद जैसी 'नैतिक'को नाम । चुवा ६ कैलालीका 'नैतिक'को नाम प्रतिवेदनमा १९९ नम्बरमा छ । तर उनी सेना समायोजन विशेष समिति सचिवालयले ४ देखि १६ मंसीरसम्म गरेको पुन: वर्गीकरणबाट स्वेच्छिक अवकाश लिएका लडाकू हुन् ।

कार्यदलले उनको नाम पूर्व लडाकूको सूचीमा राखेको थाहा पाएपछि 'नैतिक'ले आक्रोश पोखे, "म कैलालीस्थित सातौं डिभिजनबाट भर्खरै स्वेच्छिक अवकाश लिएको मानिस हुँ, म कहिले र कसरी पूर्व लडाकू भएँ ?" कार्यदलका कुनै पनि सदस्यले आफूलाई नभेटेको 'नैतिक'

को दाबी छ ।

तातोपानी ५ जुम्लाका मीनबहादुर शाहीको नाम पनि पूर्व लडाकूको सूचीमा छ । यिनको नाम पनि कार्यदलले प्रत्यक्ष संवाद गरेको भनी प्रतिवेदनमा पारेको छ। तर उनी भन्छन्, "म कहिल्यै लडाकू नै थिइनँ। कार्यदलले मलाई कसरी पूर्व लडाकू बनायो ?"

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका तत्कालीन उप-सचिव तथा कार्यदलका सदस्य सचिव निरञ्जन उप्रेती सरकारले हचुवाको भरमा कार्यदल गठन गरेकोले यो अवस्था आएको ठान्दछन् । उनी भन्छन्, "यति ठूलो जिम्मेवारीको काम दुई महीनामा सम्भव थिएन । आफ्ना कार्यकर्तालाई राहत दिन यो कार्यदल बनाइएको थियो, काम गर्नका लागि होइन ।" मन्त्रालयका कर्मचारीहरू भन्छन्, "पूर्व लडाकूको लगत तयार गर्ने सदस्यहरू शान्ति मन्त्रालयको भवन बाहिर कोही गएनन् ।"

शान्ति मन्त्रालयका एकजना अधिकारीले यो प्रकरणका सम्बन्धमा थप रहस्य खोलेका छन् । ती अधिकारीको भनाइमा कार्यदलका संयोजक र सदस्यहरूले काम नै नगरी सेवा-सुविधा लिएका हुन् । "कानूनी प्रक्रिया मिलाएर पारिश्रमिक, भ्रमण भत्ता र सेवा-सुविधा मिलाएर लगे" उनले भने "न लडाकूको लगत लिए न राज्यको ढुकुटी नै बाँकी राखे ।" उनको भनाइमा, "शुरूका दुई महीनासम्म आक्कलझुक्कल देखिने यी महानुभावहरू पछिल्लो दुई महीना त कोही पनि देखिएका थिएनन् । तर, चार महीनाको काम भनेर प्रतिवेदन चाहिं बुझाएछन् ।"

कार्यदलका सदस्यहरू पनि कार्यक्षेत्र जान नसकेको स्वीकार्छन् । पूर्वाञ्चल कार्यक्षेत्र तोकिएका सदस्य गणेश दाहाल आफ्नो जिल्ला धनकुटासम्म चाहिं पुगे । उनले भने, "समय कम थियो, गठन गर्दागर्दै एक महीना बित्यो । थपेको समयमा पनि अरू ठाउँ जान भ्याइएन ।" धनकुटाका जम्मा ७ जना लडाकूको नाम प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । काम गर्न नसके पनि कार्यदलले व्यवस्था गरिएका सबै सेवा-सुविधाको उपयोग भने गर्‍यो ।

कार्यदलकै अर्की सदस्य जुनमाया पश्चिमाञ्चलको विवरण संकलन गर्न पर्यटकीय नगरी पोखरासम्म मात्र पुग्न भ्याइन् । उनले भनिन्, "मेरो हात भाँचिएको थियो, पोखरा बाहेक अन्त कतै गइनँ ।"

प्रतिवेदनमा भएका नामहरू पूर्व लडाकूकै हुन् भनेर विश्वास गर्न

मिल्ने आधार पनि छैन । कैयौं नाम हचुवाका भरमा लेखिएका छन् । तर यिनै नाममा बिल-भरपाई बनेका छन् ।

कार्यदलका सदस्य दीपक पुनले भने, "आफू पनि काम नगर्ने र अरूलाई पनि काम गर्ने वातावरण नदिने संयोजकका कारणले काम हुन नसकेको हो ।"

संयोजक ओली भन्छन्, "समय कम थियो, सदस्यहरूबाट पनि मैले राम्रो सहयोग पाइनँ, जिल्लास्तरमा प्रशासन र राजनीतिक दलबाट पनि सकारात्मक सहयोग नपाएकोले काम गर्न सकिएन ।"

तर खर्च गर्ने मामिलामा कार्यदल चुस्त थिए । संयोजक र सदस्यहरूले महीनैपिच्छे तलब, पेट्रोल, फोन खर्च लगायतका सुविधा लिएका थिए । संयोजकको मासिक पारिश्रमिक रु.२५ हजार ४०० तोकिएको थियो । त्यस बाहेक टेलिफोन र यातायात खर्च छुट्टै थियो । त्यस्तै सदस्यहरूको मासिक पारिश्रमिक रु.१८ हजार ३०० थियो भने टेलिफोन र यातायात खर्च छुट्टै थियो । मन्त्रालयको सेवा-सुविधा प्रयोग गरेर बसेको कार्यदलले चार महीनामा करीब रु.८ लाख सिध्यायो । यो रकम शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले उपलब्ध गराएको थियो ।

कार्यदललाई मन्त्रिपरिषद्ले दिएको कार्यादेशमा 'कतिपय पूर्व लडाकू आफूलाई असुरक्षित अनुभूति गरी समूहमा बस्दै आएको, जीविकोपार्जनको उपाय नपाई अन्योलमा रहेको, केही लडाकू अवाञ्छित क्रियाकलापमा संलग्न भएको पाइएको र यिनीहरूको लागि समुचित सेवा-सुविधाको प्रबन्ध गरी सामाजिक जीवनमा समाहित गर्ने उद्देश्यले पूर्व लडाकूको लगत संकलन गर्न कार्यदल गठन गरिएको' भनिएको थियो । कार्यदलको जिम्मेवारीभित्र मुलुकभरिका करीब १५ हजार पूर्व लडाकूको वर्तमान अवस्था खुलाउने अभिभारा थियो ।

तर कार्यदलले कामै गरेन । संयोजकले भने, "दुई चार ठाउँ बाहेक अन्यत्र गइएन । अन्तिम समयमा कार्यालयको लागि भवन लिइयो ।"

कार्यदलका सदस्य गणेश दाहालले भने, 'शान्ति मन्त्रालयले बबरमहलमा बहालमा लिएको भवनमा कार्यालय खोलेको दोस्रो दिन कार्यदलको म्याद सकियो ।

(*सौर्य* दैनिक, २०६८ मा प्रकाशित)

अन्तर्वार्ता

– रकम चेम्जोङ

कार्यदल किन गठन गरिएको हो ?

शिविरबाट हराएका भनिएका लडाकू खोज्न कार्यदल बनाइएको हो । तीन हजार हराएको अनुमान थियो । कार्यदलको संयोजक छविलाल भए पनि काम गर्ने मुख्य व्यक्ति दीपक पुन हुन् । काम गर्न सजिलो होस् र गोप्य सूचना आओस् भनेर पूर्व कमाण्डरहरू नै कार्यदलका सदस्य थिए ।

कार्यदलले सोचेअनुरुप काम त गरेन नि ?

म साथीहरूको कामप्रति सन्तुष्ट नै छु । कार्यदल गोप्य हो । त्यसकारण कार्यदल निर्माणमा कार्यादेश, निर्देशिका लगायतका सरकारी रित पूरा गर्नु परे पनि कार्यदलले गोप्य रूपमा नै काम गरेको हो । त्यसकारण साथीहरूको काम नदेखिएको मात्रै हो । मैले सूचना प्राप्त गर्नको लागि कार्यदल गठन गरेको हुँ । जति गर्नुपर्थ्यो, त्यति गर्न नसके पनि काम चाहिं कार्यदलबाट भएको छ ।

खास के काम भयो ?

कार्यदलको कार्यक्षेत्र जे भए पनि खास त्यसको काम शिविरभित्रका लडाकू जो अनमिनको प्रमाणीकरणपछि शिविर छाडेर बाहिरिएको भन्ने हल्ला आएको थियो, त्यो हल्ला हो कि साँचो ? साँचो हो भने कति छन् त शिविर त्याग्ने भनेर तिनीहरूको खोजीको लागि कार्यदल गठन गरिएको हो । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले शिविरका लडाकू भागेका/बाहिरिएका भन्ने सूचना मलाई दिएका थिए । त्यस अनुसार हामीले अनमिनलाई पुनः हेडकाउन्ट गर्न भन्यौं । तर अनमिनले माओवादी र सरकारको सहमति विना यो काम हुन सक्दैन भन्यो । त्यसोभए रेकर्ड हेरौं भन्दा पनि मानेन ।

के अप्ठ्यारो पऱ्यो ?

लडाकू छैनन् पनि भन्ने र तलब पनि दिने गर्न मिलेन। मैले पाँच महीना लडाकूको तलब रोकें। तर कति दिन तलब रोक्नु ? बरु तलब दिने प्रक्रिया परिवर्तन गरियो। पहिला तलब कमाण्डरले बुझ्थे पछि लडाकूलाई नै लाइन लगाएर बुझ्न लगाइयो। त्यसो गर्दा म आफैं शिविर पुगेर हेरें। यो प्रक्रियाबाट पनि लडाकू बाहिरिएको कुरा थाहा हुनसक्ने देखिएन। पहिलाको सानो फोटो र युनिफर्ममा लाइन लागेका लडाकू हामीले कसरी छुट्याउनु ? त्यसपछि मात्र कार्यदल बनाइएको हो। कार्यदलले पनि छैनन् भन्यो तर प्रमाण दिन सकेन।

काम किन पूरा भएन ?

कार्यदलका यी साथीहरूले पनि यकिन संख्या पत्ता लगाउन सकेनन्। समय थोरै भयो। प्रतिवेदन एउटा सरकारी फर्म्याटमा बनाइएको होला। प्रतिवेदन जे भए पनि मलाई प्राप्त सूचना अनुसार त्यसरी शिविर छोडेका लडाकू कोही विदेश गएको, कोही गाउँमा फर्केको, कोही काठमाडौं, पोखरा, बुटवल, धनगढी, इटहरी, नेपालगञ्ज, भरतपुर लगायतका शहरमा समूहमा बसेर विभिन्न आपराधिक क्रियाकलापमा लागेका थिए र छन्। यस्ता समूह काठमाडौंमा मात्रै १५/२० ओटा छन् भन्ने थियो। भेटिएका मध्येको आशा सरकारले केही हेरोस् भन्ने थियो तर केही गर्न सकिएन। अबको सरकारले गर्दैन।

कार्यदलको प्रतिवेदनमा त तपाईंले भने बमोजिमका कुरा उल्लेख छैनन्। प्रतिवेदन र तपाईंलाई प्राप्त सूचना फरक हो ?

गोप्य कार्यदल भएकोले सरकारी प्रतिवेदनमा सबै सूचना उल्लेख गरिएन। प्रमाणीकरणभन्दा यस्तो सूचना लिनको लागि मात्र कार्यदल गठन गरिएको हो। प्रतिवेदन सरकारी कार्यदलले बुझाउनुपर्ने फर्म्याटमा बनाइएको होला। मलाई आएको सूचना त्यहाँ नलेखिएको हुन सक्छ। प्रतिवेदन र मलाई दिइएको जानकारी सूचनाको हिसाबले फरक थियो।

कार्यदलको कामबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

कार्यदलको काम माओवादीको विरुद्धमा गर्ने काम जस्तो देखिन्छ। त्यसमा पनि गोप्य रूपमा गर्नुपर्ने भएकोले समस्या त हुन्छ नै तर पनि सूचना र प्रतिवेदन मिहिनेत गरेर बनाइएको नै मान्नुपर्छ।

१

२

८. प्रीतको पीडा

■ चाँदनी हमाल

३

४

५

१. आफ्ना बाबु खोज्न भेला भएका बालबालिका ।
२. भलाद्मीको छवि बनाएका सुर्खेत लेख गाउँका खड्गबहादुरले तीन बिहे गरेर दुईलाई बिचल्लीमा पारेका छन् ।
३. बिहे गर्लान् भन्ने विश्वासमा जन्मेकी छोरीका साथ मेघौलीकी दीपकला कुमाल ।
४. छोरीको जन्मदर्तासम्म गराउन सफल माडीकी अनिता चेपाङ ।
५. चार सन्तान जन्माएपछि सैनिक पतिबाट धोका पाएकी माडीकी कमला बस्नेत छोराहरूसित ।

छरछिमेकमा 'विनाबाउको सन्तान' भनेर होच्याइने पीडाबाट बँच्न, विद्यालय भर्ना हुन र नागरिकताको प्रमाणपत्र लिन समेत बाबुको नाता प्रमाणित हुनैपर्छ।

२०५७ सालतिर चितवन माडीकी अनिता चेपाङ २३ वर्षकी थिइन्। दाउरा-घाँस गर्न, गोठालो जान र च्याउ, निगुरो टिप्न उनले गाउँसँगै जोडिएको राष्ट्रिय निकुञ्जमा गइराख्नुपर्थ्यो। त्यहीताका घाँघरपोष्ट चौकीडाँडाका सैनिक कालीप्रसाद चौधरीले आफू कुमार केटा भएको विश्वास दिलाएर अनितालाई मायाजालमा पारे। उनी गर्भवती भइन्, तर यो कुरा सुनाउन नपाउँदै कालीप्रसाद त्यहाँबाट सरुवा भएर गइसकेका थिए।

द्वन्द्वकालको सैनिक गणमा उनको कुरा पुऱ्याइदिने हिम्मत कसैले गरेन। छोरी दुई महीनाकी भएपछि कालीप्रसाद गोरखा व्यारेकमा रहेको थाहा पाएर नानी च्याप्दै त्यहाँ पुगेकी अनितालाई उनले उल्टै थर्काएर पठाइदिए। त्यसपछि मन मारेर माइतमै दुःख झेल्दै बसेकी अनिता छोरीले नै ठूली भएर बाबु खोज्न थालेपछि संघसंस्थासँग हारगुहार गर्न बाध्य भइन्।

खोज्दै जाँदा ८ असोज २०६७ मा कालीप्रसाद सुर्खेतको कोहलडाँडा-३ मा जेठी पत्नी यमकुमारीका साथ फेला परे। चितवनबाट गएका संघसंस्थाका प्रतिनिधि र कोहलडाँडाका भलाद्मीहरूको छलफलमा यमकुमारीको तर्फबाट स्थानीय महिला समूहले छोरीको जन्मदर्ता गर्न दिने तर अंश दाबी गर्न नपाउने अडान लियो। दुई छोरीकी आमा यमकुमारीले अनितालाई अंश दाबी गर्न रोक्न कालीप्रसादको नामबाट नागरिकता बनाउन पनि नदिने भइन्। कालीप्रसादले 'मिलेर बसे अंश पनि दिन्छु' भने पनि अनितालाई अपमान सहेर बस्न ठीक लागेन र उनी चितवन नै फर्किइन्।

२०५० मा सैनिक सेवामा छिरेर बुटवलबाट चितवनहुँदै २०६६ मा गोरखाबाट सेवानिवृत्त भएका हवल्दार कालीप्रसाद चौधरी मासिक रु.४००० पेन्सन र अंशमा पाएको खेतीबाट गुजारा गरिरहेका छन् । चितवनका दिनहरू सम्झँदै उनी भन्छन्, "सधैं गोठालो आउने लामो कपाल भएकी अनिता साह्रै मीठो गाउँथी, राम्री पनि उस्तै थिई । मन थाम्न नसकेर साथीहरूलाई मेरो विवाह भएको छैन भन्न लगाई फकाएको हुँ ।"

अनिता जस्तै पीडित

हालसम्म चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा खटिएका सैनिकहरूको झुटो मायाजाल, प्रलोभन वा जोरजबर्जस्तीमा परेर बर्बाद भएका अनिता जस्ता ८२ जना युवती तथा तिनबाट जन्मेका १२२ निर्दोष सन्तानको पहिचान भएको छ । यसरी बिचल्ली हुनेमा धेरैजसो विपन्न जीवन बिताइरहेका निकुञ्ज वरपरका जनजाति समुदायका बोटे, माझी, मुसहर, थारू, कुमाल युवतीहरू छन् ।

माडी क्षेत्रका चार गाविसमा मात्रै सैनिक प्रेमी, पति वा बलात्कारीले छाडेका ४६ युवती र ५१ बालबालिका छन् । यसैगरी, मेघौलीमा १७ महिला र ३७ बालबालिका तथा जगतपुर, मटिहानी र शुक्रनगरमा १९ महिला र ३४ बालबालिका बिचल्लीमा परेका जनजाति महासंघ र सामुदायिक विकास संगठनले जनाएका छन् । संघसंस्थाहरूको सहयोगमा आठ जनाको मात्र प्रेमी वा पति पत्ता लागेर विवाह दर्तासम्म भएको छ ।

तर, अनिताले जस्तो लामो प्रयास गरेर पतिका घर पुग्नेहरू पनि थप पीडित बनेका छन् । चाँडै लिन आउने बाचा गर्दै हातभरि चुरा लगाइदिएर हिंडेका पति हरिबहादुर श्रेष्ठलाई खोज्दै १९ वर्षपछि धादिङको ज्यामरुङ पुगेकी शिवकुमारी अर्याललाई 'पोइल गा'की मान्छे किन आएकी' भनी अपमान गरियो । धादिङकै डिल्लीराम केसीले ११ वर्षअघि बगइपोष्टमा हुँदा 'अविवाहित केटो हुँ' भन्दै गर्भवती बनाएर छाडिएकी माडीकी भानु दुरा अहिले छोरा धिरजलाई एक्लै हुर्काइरहेकी छन् ।

निकुञ्जका सैनिकले सबभन्दा बढी ज्यादती कुमाल बहुल मेघौलीमा गरेको गाउँलेहरू बताउँछन् । 'द्वन्द्वकाल र शाही शासनमा त अचाक्ली

नै भएको थियो', ८० वर्षीय शंकर कुमालले सुनाए, "सिपाहीहरू हुर्केका चेली भएका घरघरै पसेर जबरजस्ती बास बस्ने, भएका खसीबोका, कुखुरा लैजाने, खाने गर्थे ।" निकुञ्जका सैनिकले दोजिया बनाएर छाडेका यस गाउँकी दिपकला कुमाल ११ वर्षकी छोरी प्रतिभालाई नवलपरासी पठाएर आफू गाउँमै संघर्ष गरिरहेकी छन् भने धनकुमारी तामाङ र बैरागी साहिंली पोखरा पलायन भएका छन् । जगतपुरकी सुमित्रा कुमालले सैनिकहरूको सामूहिक करणी र ललाईफकाईबाट पाँच छोरी जन्माएकी छिन् ।

निश्चित समयका लागि चितवन निकुञ्जमा आउने कतिपय सैनिक बहुविवाहको पर्याय नै बनेका छन् । हाल रोल्पामा कार्यरत माडीका सैनिक जवान प्रेम चेपाङले गण फेरिएपिच्छे बिहे गरेका छन्। चितवनमा छँदा गोरखाकी रितु चेपाङलाई भित्र्याएका प्रेम २०६७ को दशैंमा रोल्पाबाट तेस्री श्रीमती लिएर घर आए। त्यसअघि पोखरामा छँदा दोस्रो बिहे गरेर छोरी जन्माएका उनले जेठीबाट दुई छोरी पाइसकेका थिए।

सुर्खेतको लेखगाउँ-६, हल्देखर्कमा भलाद्मीको छवि भएका खड्गबहादुर सारु मगरले २०४८ मा सेनामा प्रवेश गरेयता तीन वटी बिहे गरेर दुइटीलाई बिचल्लीमा पारेका छन्। अहिले जेठी देवीसरासँग बस्दै आएका चार सन्तानका बाबु खड्गबहादुरले दोस्री श्रीमती गाउँकै रम्बा मगरलाई बिर्सिसके, तर २०५७ मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको कसरामा खटिंदा बिहे गरेको पटिहानीकी लक्ष्मी महतोलाई भने भुलेका छैनन् । २०६७ को ३० कात्तिकमा घरैमा भेटिएका खड्गबहादुरले लक्ष्मीलाई सम्झँदै भने, "राप्तीमा माछा मार्न आउने उसकै दाइ डिलाराममार्फत चिनजान भयो। राम्री थिई, माया गाँसें। तर, ऊसँग भएको ६ वर्षकी छोरी मेरो हैन। उसलाई बिहे गर्नुअघि नै मैले अपरेशन गरिसकेको थिएँ।"

कतिपय युवकले सेनामा भर्ना भएपछि अघि नै प्रेमविवाह गरेका श्रीमतीहरूलाई समेत छाडेका छन् । मेघौलीकी विन्दु कुमाल (२०) र माडी कृष्णनगरकी सविता दुरा (२३) ले श्रीमानहरू नेपाली सेनामा जानु नै आफ्नो दुर्भाग्य भएको बताए । हाल नेपाली सेनाको ललितपुरस्थित एक ब्यारेकमा कार्यरत माडीकै सुमित लामाले २०६२ सालमा प्रेम विवाह गरेका विन्दु र चार वर्षीया छोरी विञ्जितालाई भेट्न छाडेका छन् । "बुटबल तालिम केन्द्रमा भेट्न जाँदा 'तिमी आफ्नो सुर गर, म

आफ्नो' भनेका थिए। त्यसयता भेट्न पनि पाएकी छैन", विन्दु भन्छिन्। सवितासँग माघ २०६६ मा बिहे गरेका लमजुङ टाक्सिराका राजु दुरा २०६७ वैशाखमा भर्ती भएपछि सम्पर्कविहीन छन्। सविताले भर्खरै उनी पोखरा व्यारेकमा रहेको र घरमा दुई छोरीसहित जेठी श्रीमती भएको थाहा पाएकी छन्।

पर्दैनन् उजुरी

२०६६ मंसीरमा माडीको सिमरामा महिलाहरूमाथि अभद्र व्यवहार गर्ने आठ सैनिक जवान विरुद्ध परेको उजुरीमा कारबाही गर्दै गणले तिनलाई तत्काल निलम्बन गरेको थियो। एक वर्षअघि माडी बरुवाकी भागीरथी महतोले उजुरी गरेपछि उनलाई बिचल्लीमा पार्ने नवलपरासीका निरबहादुर महतोले आधा तलब मात्र पाउने भए। तर, यो सबै नेपाली सेना नागरिक सरकारको मातहतमा आएपछि भएको हो। भागीरथी भन्छिन्, "पहिला उजुरी लिनु त परको कुरा, व्यारेक वरपर जान पनि दिन्नथे।" चितवनमा सैनिक जवानहरूले सबभन्दा बढी बहुविवाह गरेको माडी क्षेत्रको इलाका प्रहरी कार्यालय बसन्तपुरले पनि सेनाविरुद्ध उजुरी नलिने गरेको मुद्दा फाँटका राजेन्द्र कुँवरले स्पष्ट गरे, "निवेदन त थुप्रै आउँछन्, तर सेनाविरुद्ध भए गणमै जान सल्लाह दिन्छौं।" २०५६-५७ ताका चितवन निकुञ्जमा बसेका एक सैनिक गणपतिले बाहिर बिगार गरेर आएका जवानहरूलाई भरसक जोगाउने र उजुरीवालाहरूलाई भेटै नदिने गरेको अनुभव सुनाए। "घटनालाई लुकाउने गरिएको प्रष्टै छ", मानवअधिकारकर्मी मुकुन्द दाहाल भन्छन्।

पछिल्ला दुई वर्षमा पनि सेनाको गण र निकुञ्ज कार्यालयमा महिलासम्बन्धी कुनै उजुरी नपरेको जानकारी चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रमुख संरक्षण अधिकृत नरेन्द्रमानबाबु प्रधानले दिए। राजतन्त्रको अन्त्यपछि सैनिक जवानहरूको आचरणमा आएको परिवर्तनले पनि यस्तो भएको हुनसक्छ। निकुञ्जमा हाल तैनाथ गोरख गणका गणपति रवीन्द्र खत्री जुनसुकै तहका सैनिक भए पनि उजुरी आए तुरुन्त कारबाही हुने बताउँछन्। उनी भन्छन्, "कसुर अनुसार विभागीय र अदालती कारबाही समेत हुने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था छ।"

बाबु भेट्ने अभियान

प्रीतमा छल गर्ने सैनिकहरूबाट जन्मेका बालबालिकाले ठूलो हुँदै गएपछि स्वाभाविक रूपमा बाबुको आवश्यकता महसूस गर्ने गरेका छन् । छरछिमेकमा 'बाउविनाको' भनेर होच्याइने पीडाबाट बँच्नदेखि विद्यालय भर्ना हुन र नागरिकताको प्रमाणपत्र लिन समेत बाबुको नाता प्रमाणित हुनैपर्छ । त्यसैले यस्ता सन्तानहरू आ-आफ्ना निष्ठुर बाबुको खोजीमा सामूहिक रूपमा विभिन्न संघसंस्थाका कार्यालय धाउन थालेका छन् ।

कक्षा २ मा पढिरहेका माडीका शिव महतो (८) बाबु निरबहादुरको घर नवलपरासी जान चाहन्छन् । जौमाया दुरा र कुलबहादुर बोहराका छोरा लोकबहादुर (१८) बाबु भेटे पल्टनमा जागिर लगाइदिन्थे कि भन्ने आशमा छन् । कक्षा ३ मा पढ्ने गोपाल श्रेष्ठ (९) पनि बाबु दुर्गाबहादुर श्रेष्ठलाई भेट्ने इच्छाले छट्पटिइरहेका छन् । माडीकी भानु दुराका छोरा धिरज भन्छन्, "बाबु भेटें भने उनैसँगै जान्छु, पढ्नलाई ।"

माडीकै कमला बस्नेतका १२ वर्षका छोरा अर्जुनले रामेछापका बाबु भक्तबहादुर बस्नेतलाई भेट्न पाए साथीहरूका अगाडि राम्रो हुने बताए । बगइकी बाटुली दुराले अरूको मेलापात गरेर पालनपोषण गरिरहेकी छोरीहरू मोतिका (१५) र रेवती (१०) बाबु भोजबहादुर गुरुङको घर जान चाहन्छन् । मोतिका भन्छिन्, "मेघौलीकी सुरक्षा कुमाल (११) र प्रतिभा कुमाल (९) बाबुबारे पूरै अनभिज्ञ छन् ।"

डेढदेखि २२ वर्षसम्मका १२२ जना यस्ता केटाकेटीहरूमध्ये सबैका बाबु पत्ता लगाउन ठूलै अभियान आवश्यक भएको सामुदायिक विकास संगठनका छवि न्यौपाने बताउँछन् । उनी भन्छन्, "छाडेर गएकाहरूमध्ये धेरैजसो त अवकाश पाएर पनि पहिलाको ठाउँ-ठेगानाबाट बसाइँ सरिसकेका छन् ।"

(१-१५ फागुन २०६७ को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

९. प्रअबाट विद्यालयको रकम हिनामिना

■ प्रमोद दाहाल

जिशिकाको तर्फबाट विद्यालय निरीक्षक बद्री बस्नेतको टोलीले स्थलगत अध्ययन गरी शंकर न्यौपानेले रु.१० लाख भ्रष्टाचार गरेको ठहर गरेपछि उनी प्रअबाट हटाइएका छन् ।

सिन्धुलीको टाँडीस्थित पत्रिङ्गा माविका प्रधानाध्यापक शंकर न्यौपानेले जिशिकाबाट गएको रु.१० लाख अनियमितता गरेका कारण उनी प्रअ पदबाट हटाइएका छन् । उनले विद्यालयको चेक नम्बर १८५५३८ बाट २३ माघ २०६७ मा रु.१० लाख ६० हजार रकम निकालेर व्यक्तिगत काममा प्रयोग गरेका छन् । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष इनरप्रसाद दनुवार र स्कूलका अभिभावकले न्यौपानेले स्कूलको रकम हजम गरेको थाहा पाएपछि २३ जेठ २०६८ मा जिशिकामा किटानी उजुरी दिएका थिए । ३३१८ दर्ता नम्बरको उक्त उजुरीका आधारमा जिशिकाले प्रअ न्यौपानेलाई २७ असारमा स्पष्टीकरण सोधेको देखिन्छ । जिशिकाको तर्फबाट विद्यालय निरीक्षक बद्री बस्नेतको टोलीले स्थलगत अध्ययन गरी न्यौपानेले रु.१० लाख भ्रष्टाचार गरेको ठहर गरेपछि उनी प्रअबाट हटाइएका छन् ।

न्यौपानेलाई प्रअबाट हटाएर अहिले पत्रिङ्गा माविमा पूर्णबहादुर कार्कीलाई प्रअको जिम्मेवारी दिइएको छ । जिशिअ चन्द्रप्रसाद लुईंटेल न्यौपानेले जिशिकाले मागेका कागजात अहिलेसम्म नबुझाएको बताउँछन् । उनी भन्छन्, "न्यौपानेले स्कूलको रकम लिएको देखियो, त्यसैले हटाइएको हो ।" त्यसो त निपाने-६ को प्रावि झुङ्गाका प्रधानाध्यापक रामप्रित धामीले पनि स्कूलको रकम आफैंले लिएका छन् । स्कूलका १६ जना दलित विद्यार्थीका नाममा गएको शैक्षिक सत्रमा निकासा भएको छात्रवृत्ति बापत प्रअ धामीले रु.३ लाख ५० हजार आफैंले लिएका छन् । त्यस्तै धामीले गाविसले स्कूललाई दिएको रु.५० हजारको समेत हिसाब देखाएका

छैनन् । त्यतिले पनि नपुगेर उनले आफ्नै विद्यालयका शिक्षक दिलबहादुर भुजेललाई आव २०६६/६७ को तलब २०६८ भदौसम्म नदिएर आफैंले चलाएको पाइएको छ । भुजेल भन्छन्, “दिनुहोला भनेर निकै पर्खें तर हदै भएपछि गुनासो गरें, अनि पाएँ ।”

धामीको विरुद्धमा जिशिकामा उजुरी परेपछि २४ साउन २०६८ जिशिकाले उनले खाएको रकम तिर्ने सहमतिमा छाडेको छ । उनीले आफूले स्कूलको रकम हिनामिना गरेको स्वीकार गरेका छन् । प्रअ धामीले दलित छात्रवृत्ति र सहकर्मी शिक्षकको तलबले नपुगेर विद्यालयको भवनसमेत बेचेको पाइएको छ। धामीले करीब एक लाखभन्दा बढी मूल्य पर्ने काठको भवन रु.२७ हजारमा बेचेर आफैंले उक्त रकम चलाएका छन् । स्कूलमा गएको सरकारी बजेट र स्कूल भवन बेचेका कारण उनलाई पनि प्रअबाट पदमुक्त गरी सोही स्कूलका शिक्षक हरिप्रसाद भट्टराईलाई प्रअ नियुक्ति गरिएको छ ।

पुरानो झाङ्गाझोलीकै जनज्योति प्रावि, लिट्टेभञ्ज्याङका प्रअ केदारबहादुर थापाले पनि स्कूलमा गएको छात्रवृत्ति, मसलन्द लगायतको शीर्षकमा चालु आवमा गएको रु.८५ हजार खाएको भेटिएको छ । उक्त रकम हजम गरेको थाहा पाएपछि विद्यालय व्यवस्थापन समितिले थापालाई प्रअबाट हटाउने निर्णय गर्न लागेको थियो । सो कुराको सुईंको पाएपछि थापा आफैंले प्रअबाट राजीनामा दिएका छन् । थापाले राजीनामा गरेपछि विद्यालयका अर्का शिक्षक जनार्दन भट्टराईलाई प्रअमा नियुक्त गरिएको छ । स्कूलको सामाजिक लेखापरीक्षणले प्रअ थापाले रु.८५ हजार हिनामिना गरेको ठहर गरेको छ । व्यवस्थापन समितिले थापाले उक्त रकम नतिरे उनको तलबबाट असुल्ने निर्णय गरेको छ भने सो निर्णयमा उनी स्वयंले हस्ताक्षर गरेका छन् । थापाको २०६८ असोजदेखि तलब रोक्का गरिएको छ । उनले भने, “तलब रोकिदिएका छन्, अझै के के गर्न सक्छन्, गरून् । म पनि हेर्दै जान्छु । मलाई शत्रु लागेर यस्तो भएको हो ।”

सरकारले स्कूलमा निकासा गरेको बजेट हजम गर्नेमा प्रअ मात्र होइन, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीको पनि संलग्नता भेटिएको छ । निमावि कासिखर्क, पुरानो झाङ्गाझोलीलाई जिशिकाले गत वर्ष दुईकोठे शौचालय निर्माण गर्न दिएको रु.१ लाख ७५ हजार

स्कूल व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष कृष्णबहादुर कार्की र प्रधानाध्यापक शिवबहादुर थापाले भागबण्डा गरेर खाएका छन् । काम नै नगरी उनीहरूले राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्क, सिन्धुली शाखामा रहेको विद्यालयको बैंक खाता नं ५९८८ बाट उक्त रकम झिकेर खाएका हुन् ।

समितिका अध्यक्ष कृष्णबहादुर कार्की आफूले मात्र नभएर त्यही रकमबाट रु.२० हजार जिशिकाका सहायक प्राविधिक ललन झालाई दिएको बताउँछन् । तर, ललन भन्छन्, "आफूले पैसा खाएर मेरो नाम मुछ्न पाइन्छ ?" उता समितिका अध्यक्ष कार्की आफूसँग भएको पैसा गाउँमा व्याजमा लगाएको बताउँछन्। उनको भनाइ छ, "बाँकी रकम म र हेडसरले मिलेर गाउँमा ब्याजमा लगाएका छौं।" तर, उनले स्कूलको रकम व्याजमा चलाउने व्यक्ति देखाउन सकेनन् । स्कूलका अभिभावक तथा शिक्षकहरू पनि उनको कुरा पत्याउन तयार देखिंदैनन्। जिशिकाले निकासा गरेको रु.१ लाख ७५ हजार रकममध्ये राष्ट्रिय वाणिज्य ब्याङ्क सिन्धुली शाखाबाट १८ असोज २०६७ मा कार्कीको नाममा एकलाख रुपैयाँ निकालेको देखिन्छ ।

स्कूलको रकम खानेहरू जिशिकामा पनि भेटिन्छन् । जिशिका सिन्धुलीका प्राविधिक ललनकुमार झाले विद्यालयको भौतिक सुविधा विस्तार कार्यक्रम अन्तर्गत दुईकोठे भवन निर्माणको रु.६ लाख ५० हजारमध्ये ३५ प्रतिशत रकम मागेको सहस्रधारा निमावि नाङ्गेडाँडाका प्रअ रेवतीप्रसाद दाहालले बताए । उनले भने, "पैसा नदिए काम नहुने भनेर धम्की दिएका छन् । तर, मैले उनलाई एक पैसा दिएको छैन ।" दाहालसँग पैसा मागेको कुरा सार्वजनिक भएपछि झा र दाहालबीच बोलचाल बन्द भएको छ। प्राविधिक झाले धेरै वटा स्कूलसँग कमिसन मागेको गुनासो बढेपछि जिशिकाले झाको कार्य क्षेत्र परिवर्तन गरेको छ। तैपनि झा आफूले रकम नमागेको बरु इस्टमेट अनुसार कार्य सम्पन्न नगर्दा योजना पास नगरेको बताउँछन् । विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा आव २०६७/६८ मा २०८ वटा विद्यालयलाई रु.८ करोड ८० लाख ५० हजार विनियोजन गरिएको थियो ।

भौतिक पूर्वाधार निर्माणको मात्र होइन, हुँदै नभएका विद्यार्थीका नाममा पनि शिक्षा बजेटको स्वाद लिनेहरू पनि भेटिन्छन् सिन्धुलीमा । सिन्धुलीको पुरानो झाङ्गाझोलीस्थित पल्दुरीको मुकुटेश्वरी प्राविमा १५ जना

विद्यार्थी छन् । तर, स्कूलले ४३ जनाको तथ्याङ्क जिशिकामा पेश गरेर ४३ जनाको बजेट चलाएको छ । १५ जनालाई किन ४५ पुऱ्याएको भन्ने प्रश्नमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष कृष्णप्रसाद दाहाल ‘स्कूल चलाउन’ भन्ने जवाफ दिन्छन् ।

(१ असार, २०६९ को *समाचार* दैनिकमा प्रकाशित)

१०. उमाविमा योग्यता नपुगेका शिक्षक

■ मीना शर्मा

भौतिक/शैक्षिक पूर्वाधार र योग्य विषयगत शिक्षकको अभावमा सञ्चालित सामुदायिक उमाविहरूले छात्रछात्रालाई स्तरीय शिक्षा दिन सकेका छैनन् ।

प्युठानमा खुलेका १३ वटा उच्च मावि अर्थात् दश जोड दुईमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण शिक्षक भेटिंदैनन् । १३ उमाविमध्ये पाँच वटाको प्राचार्यले मात्र स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेका छन्। उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को उमावि सम्बन्धनसम्बन्धी विनियम २०५५ परिच्छेद ८ को ११ मा उमाविमा शिक्षण गर्ने व्यक्तिको शैक्षिक योग्यता सम्बन्धित विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण हुनुपर्ने मापदण्ड छ। तर, उक्त मापदण्ड अनुसार शिक्षक राख्ने स्कूल भेट्न कठिन पर्छ। उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट उमावि सञ्चालनको सम्बन्धन प्राप्त गर्न स्नातकोत्तर गर्नेहरूको प्रमाणपत्र देखाएको छ भने कक्षा सञ्चालन चाहिं मावि शिक्षकको भरमा गरिएको छ। सोही विनियमको परिच्छेद ३ मा उमाविको प्रअ/प्राचार्य नेपाली नागरिक र स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण हुनुपर्ने प्रावधान पनि छ, तर यस्तो प्रावधान व्यवहारमा लागू गरेको भेटिंदैन। सो विनियमले उमावि सञ्चालन गर्ने स्कूलमा यथेष्ट पाठ्यपुस्तकसहितको पुस्तकालय, हरेक विषयको योग्य विषयगत शिक्षक र स्कूलको भौतिक पूर्वाधार सुविधाजनक हुनुपर्ने प्रावधान छ। तर, विनियमको उक्त प्रावधान विनियममा मात्र सीमित छ।

२०६५ सालदेखि सम्बन्धन लिई सञ्चालन भइरहेको प्युठानको मुक्ति उमावि रातामाटाका प्राचार्य टंकबहादुर खड्का हुन्। शैक्षिक योग्यताका हिसाबले उनी स्नातकोत्तर हुनुपर्ने हो। तर, उनको शैक्षिक योग्यता स्नातक मात्र छ। खड्काको उमाविमा अहिले विज्ञान, व्यवस्थापन र शिक्षा संकायको पठनपाठन हुने गरेको छ। खड्का मात्र होइन, सो

उमाविमा पढाउने दानबहादुर कुँवर पनि स्नातक हुन् । शैक्षिक सत्र २०६६ देखि उमाविको पढाइ शुरू गरिएको उक्त विद्यालयमा विज्ञान संकायमा कक्षा ११ मा ५८ र १२ मा ४५ जना विद्यार्थी छन् भने व्यवस्थापनतर्फ कक्षा ११ मा ८५ र १२ मा ६७ जना विद्यार्थी छन् । शिक्षा संकायमा ११ मा १५० र १२ मा ८६ जना विद्यार्थी छन् । २०६३ सालदेखि उमावि सञ्चालन गरिएको भानुभक्त उमावि चुँजाठाँटीको अवस्था पनि माथिका दुई स्कूलको भन्दा भिन्न भेटिँदैन । अर्घाखाँचीको सिमानामा पर्ने उक्त विद्यालयमा प्युठान र अर्घाखाँचीका छात्रछात्राले अध्ययन गर्ने गरेका छन् ।

मानविकी र शिक्षा संकायमा नेपाली, अंग्रेजी, गणित, जनसंख्या, ग्रामीण विकास र समाजशास्त्र विषयको पठनपाठन हुन्छ । उमावि सञ्चालन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका उक्त स्कूलका प्राचार्य विष्णु पौडेलले स्नातक मात्र गरेका छन् । त्यस्तै ग्रामीण विकास पढाउने धनबहादुर पुन, नेपाली पढाउने चक्रपाणि पौडेल र समाजशास्त्र पढाउने दिनामणि पौडेल पनि स्नातक हुन्। पढाइ शुरू भएदेखि अहिलेसम्म ११७ जना विद्यार्थी उमाविको परीक्षामा सहभागी भएकोमा जम्मा ६७ जना मात्र उत्तीर्ण भएको विद्यालयको रेकर्डले देखाउँछ। चालु शैक्षिक सत्रमा चाहिं कक्षा ११ मा ४५ जना र कक्षा १२ मा ९६ जना विद्यार्थी छन्। स्कूलको तथ्याङ्कअनुसार ऐच्छिक नेपाली पढ्ने विद्यार्थी अरू विषयको तुलनामा बढी रहेको पाइन्छ। प्राचार्य पौडेलका अनुसार उक्त विद्यालयबाट एसएलसी उत्तीर्ण गर्नेमध्ये ५० प्रतिशत विद्यार्थीले आफ्नै स्कूलमा उमावि शिक्षा हासिल गर्ने गरेका छन् भने स्कूलले विद्यार्थी भर्नाबापत प्रतिव्यक्ति रु.१८०० र मासिक शुल्क रु.३०० असुल्ने गरेका छन् ।

स्रोत-साधन र जनशक्तिको अभावमा सञ्चालन भइरहेको अर्को उमावि हो- मोती उमावि, बरौला। २०६५ सालदेखि ११ कक्षा सञ्चालन गरेको सो उमाविले पनि योग्य विषयगत शिक्षकको अभाव झेल्नु परेको छ।

शिक्षा र मानविकी संकायमा अंग्रेजी, नेपाली, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, शिक्षा र स्वास्थ्य विषय पढाइने उक्त विद्यालयका प्राचार्य चन्द्र श्रेष्ठले स्नातकोत्तर गरेको पाइयो । तर, उमाविमा नेपाली पढाउने शिक्षकद्वय देवीराम पोखरेल र हरिप्रसाद ज्ञवालीले स्नातक मात्र उत्तीर्ण गरेका छन्। कक्षा ११ र १२ मा अर्थशास्त्र पढाउने शिक्षक वलदेव आचार्यले

पनि स्नातक मात्र सकेका छन् । योग्यता पुगेका शिक्षकको अभाव भए पनि गाउँमै उमावि सञ्चालन गर्दा गाउँ बाहिर गएर अध्ययन गर्न नसक्ने विपन्न वर्गका छात्रछात्रा लाभान्वित भएको स्नातक उत्तीर्ण उमावि शिक्षकहरूको भनाइ छ ।

भर्खरै सञ्चालन भएको गणेश उमावि तिराममा जम्मा २० जना विद्यार्थी छन् । स्नातक उत्तीर्ण प्राचार्य कुमार शर्मा छन् भने अंग्रेजीमा स्नातकोत्तर वलदेव अधिकारीले अंग्रेजी र जनसंख्या पढाउँछन् । स्नातक गरेका नरबहादुर जि.एम.ले शैक्षणिक मूल्याङ्कन पढाउने गरेका छन् । कक्षा ११ मा ३१ जना र १२ मा ४८ जना विद्यार्थी रहेको भुवनेश्वरीका उमावि शिक्षक साधना पण्डित र शंकर आचार्य पनि स्नातक उत्तीर्ण मात्र हुन् । त्यस्तै सरस्वती उमावि बाङ्गेसालका प्राचार्य वासुदेव नकर्मीले पनि स्नातक मात्र गरेका छन् भने गौमुखी उमावि ठूलावेंसीका स्वास्थ्य शिक्षक केशव पण्डितको पनि त्यसभन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता छैन । उक्त विद्यालयमा शिक्षा पढाउने लिलबहादुर कसीले पनि स्नातक गरेका छन् । जिल्लामा सबैभन्दा पहिला उमावि सञ्चालनको अनुमति पाएको अमर उमावि भिङ्ग्रीमा स्नातक प्राचार्य वीरबहादुर रोकाय छन् । उनले विज्ञान शिक्षण गर्ने गरेका छन् । सो विद्यालयमा अर्का स्नातक वासुदेव खनालले अंग्रेजी पढाउने गर्छन् ।

सरकारले प्रमाणपत्र तह खारेज गरेपछि प्युठानकै स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पसमा छात्रछात्रा भर्ना हुनै छाडेका छन् । प्रवीणता प्रमाणपत्र तह खारेज भएपछि उमावि सञ्चालनको सम्बन्धन लिएको छ । तर, चालु शैक्षिक सत्रमा पाँच जनाले आवेदन फारम भरे पनि दुई जनाले मात्र भर्ना गरे । क्याम्पसले ती विद्यार्थीको भर्ना शुल्क रु.२८५० सम्बन्धित विद्यार्थीलाई फिर्ता गरेको छ ।

अरू बढ्दैछ चाप

एसएलसी उत्तीर्ण गर्नेमध्ये धेरैजसोले उमाविमा भर्ना गर्ने गरेका छन् । विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाले स्कूल शिक्षालाई कक्षा १२ सम्म विस्तार गरेपछि उमावि पनि विद्यालय शिक्षामा नै समेटिएको छ । तर, उमाविमा पर्याप्त विषयगत शिक्षकको व्यवस्था नभएका कारण छात्रछात्राको भविष्य

अन्योलमा परेको छ । शिक्षक अभावमा योग्यता नपुगेका शिक्षकले पढाउने गरेकाले विद्यार्थीले स्तरीय शिक्षा पाउन सकेका छैनन् ।

चालु शैक्षिक सत्रमा कक्षा ११ मा ३ लाख २७ हजार ६१८ जना भर्ना भएको उमाशि परिषद्को तथ्याङ्कले देखाउँछ। यस वर्ष कक्षा ११ र १२ मा कुल ६ लाख २५ हजार ३१५ विद्यार्थी भर्ना भएका छन्। गत वर्षको ११ कक्षाको वार्षिक परीक्षामा नियमित र पूरक गरी देशभरिबाट ४ लाख ३२ हजार २६० जना सहभागी भएका थिए। सरकारले प्रवीणता प्रमाणपत्र तह खारेज गरेपछि कक्षा ११ मा छात्रछात्राको चाप बढेको छ। तर, सो अनुरुप शिक्षक नहुँदा विद्यार्थी मारमा परेका छन् ।

२०६५ सालमा मात्र त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट ३७ हजार ७८७ छात्रछात्राले प्रवीणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय बल्खुको तथ्याङ्क छ भने ५८ हजार ६६७ जना अनुत्तीर्ण भएका थिए। यसबाट २०६५ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भर्ना हुनेको संख्या ८७ हजार ४५४ रहेको देखिन्छ। सरकारले प्रवीणता प्रमाणपत्र तह खारेज गरिसकेपछि त्रिविका आङ्गिक क्याम्पसमा भर्ना हुने सरदर १ लाख विद्यार्थीको चाप पनि उमाविमा थपिएको छ।

उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को नियमले एक शिक्षक बराबर ५० विद्यार्थी अनुपात छ। यस आधारमा देशभरका उमाविमा अध्ययन गर्ने ६ लाख २५ हजार ३१५ जना विद्यार्थीको लागि विषयगत रूपमा स्नातकोत्तर गरेका १२ हजार ५०७ जना शिक्षक आवश्यक हुन्छ।

(२० माघ, २०६७ को *नेपालगञ्ज परिवेश* राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित)

११. मधेशमा झोलुङ्गे पुल निल्नु न ओकल्नु

■ राकेश चौधरी

सित्तैंमा पाए 'अलकत्रा' पनि खाने उखान चरितार्थ गर्न महोत्तरीका राजनीतिक दलका नेता तथा स्थानीय विकास अधिकारी लागिपरेका छन् ।

महोत्तरी सदरमुकाम जलेश्वर र अन्कार गाविसको बेला टोलबीचको रातु नदीमा तीन मिटर चौडाइ र ७८ मिटर लम्बाइको झोलुङ्गे पुल बनाउन थालेको पाँच वर्ष बितिसकेको छ । एक वर्षभित्रै पुल बनाउने ठेक्का लिएको काठमाडौंको जेभी मकालु कन्स्ट्रक्सनले थप चार महीनामा पुल बनाइदिन दिएको आश्वासनमा तुषारापात पर्‍यो । झोलुङ्गे पुल बन्न नसक्दा गाउँको सनराइज क्लबले नदीमा बाँसको पुल बनाएको छ । तत्कालीन स्थानीय विकास अधिकारी हरिलोचन शर्माले कागजी प्रक्रिया पूरा गरी ठेकेदारलाई रु.२३ लाख १३ हजार दिइसकेको छ । रातु नदीको दुवै किनारामा बनाइएको तटबन्धका कारण अब झोलुङ्गे पुल बनाइए पनि वर्षायाममा डुब्ने स्थानीय अशोक साहले बताए । पुल बनाउनकै लागि नदीको दुवै किनारमा निर्माण गरिएको पर्खाल र भर्‍याङ भत्किने अवस्थामा छ ।

सन् २००८ को जुलाईदेखि नेपाल सरकार र दातृ निकायको सहयोगमा बनाइएको पञ्चवर्षीय झोलुङ्गे पुल क्षेत्रगत कार्यक्रम (स्वाप) ले देशभरमा दुई हजार दुई सय वटा झोलुङ्गे पुल निर्माण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यो कार्यक्रमअन्तर्गत मध्य-तराईका आठसहित १० वटा जिल्लालाई समथर अर्थात् तराई/मधेश क्षेत्रमा राखिएको छ । पहिलो वर्षमा तीन सय, दोस्रो वर्षमा चार सय तथा तेस्रोदेखि पाँचौं वर्षसम्ममा पाँच/पाँच सय वटा पुल बनाउने लक्ष्य छ । यस कार्यक्रमले सप्तरीदेखि पर्सासम्मका आठ तथा झापा र रुपन्देही गरी दश वटा जिल्लामा कम्तीमा पनि यस वर्ष मात्रै पचास वटा पुल निर्माण गर्ने लक्ष्य राखेको हो । सन् २००७

सालसम्ममा तराईको रुपन्देहीमा तीन र महोत्तरीमा एक वटा मात्र यस्ता पुल थिए ।

स्वापअन्तर्गत महोत्तरीमा यस वर्ष पाँच वटा झोलुङ्गे पुलको निर्माण कार्यको तयारी शुरू भएको छ । पुल निर्माणका लागि सबै काम भएको ट्रेल ब्रिज सपोर्ट युनिट (टीबीएसयु) का टोली उपनेता सनत अर्यालले बताए । महोत्तरीबाहेक सर्लाही, बारा, धनुषासहितको तराईका जिल्लाबाट समेत पुलको माग गरिएको छ। हुनत जिल्ला विकास समिति महोत्तरीले १४ वटा झोलुङ्गे पुलको माग गरेको थियो। जलेश्वरमा केही महीनाअगाडि 'हेल्भेटास'को आयोजनामा सञ्चालित कार्यक्रममा जिल्लाको १५ ठाउँमा झोलुङ्गे पुल आवश्यक रहेको निर्णय गरिएको थियो। सरपल्लो र वलवा गाविसलाई जोड्ने अंकुसी नदीको झोलुङ्गे पुलकै छेउमा गत वर्ष पक्की पुल बनाइयो। स्थानीय विकास मन्त्रालयले करीब १२ वर्षअगाडि बनाएको झोलुङ्गे पुलकै ठाउँमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले पक्की पुल बनाउँदा स्थानीयहरू पहिलाभन्दा पनि बढी खुशी भएका छन् । पक्की पुल बनेपछि वलवाको सडकसम्बन्ध जलेश्वर बर्दिवास सडक मार्गसँग जोडिएको छ । पक्की पुलको ठेक्का बाह्रवर्ष अगाडि नै लागेको थियो । विभिन्न कारणले गत वर्ष मात्र पक्की पुल बन्न सकेको मध्यमाञ्चल सडक डिभिजन कार्यालय जनकपुरका इन्जिनियर दरोगाप्रसादले बताए। समथर भू-भागमा पक्की पुल नै बढी लाभदायक हुनेभन्दा बढी राम्रै कमिशन आउने देखेर स्थानीय राजनीतिक दलको निर्णयमा तत्कालीन स्थानीय विकास अधिकारी शर्माले आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा निकासा भएको झोलुङ्गे पुलतर्फको रु.१ करोड ३० लाख कल्भर्ट निर्माण कार्यक्रममा खर्च गरेका थिए।

झोलुङ्गे पुल क्षेत्रगत कार्यक्रमको पञ्चवर्षीय योजना सम्पन्न गर्न नेपाल सरकारले २५ मिलियन र दातृ निकायबाट ५० मिलियन अमेरिकी डलरको 'बास्केट फण्ड' बनाइएको छ। दातृ निकायमा एशियाली विकास ब्याङ्क, डीएफआईडी, एसडीसी, जीटीजेड, जाइका, विश्व ब्याङ्क र विश्व खाद्य कार्यक्रम छन्। झोलुङ्गे पुल निर्माणको लागि फण्डबाट ९२, जिविस र गाविसले तीन/तीन तथा समुदायले दुई प्रतिशत रकम खर्च गर्नुपर्ने प्रावधान छ। महोत्तरीका नदीहरूमा मोटर गुड्ने पुल बनाउन धेरै ढिलाइ हुने गरेकोले झोलुङ्गे पुल बनाउनेमा सहमति जनाएको नेपाली कांग्रेसका

नेता बजरंग नेपालीले बताए। नेकपा एमालेका नेता सुरेश सिंहले भने, “सुगम भूबनोट भएकोले यस्तो पुलले दीर्घकालीन फाइदा दिँदैन। पक्की पुल बनाइए बढी फाइदा हुनसक्छ।”

साना दलका प्रतिनिधिहरूलाई कुनै निर्णय गर्दा सुझाव नलिइने गरिएको गुनासो गर्दै सद्भावना पार्टी आनन्दीदेवीका जिल्ला अध्यक्ष कोमल यादवले झोलुङ्गे पुल निर्माण औचित्यहीन रहेको बताउँदै स्थानीय विकास अधिकारीकै कोठामा विभिन्न योजना बनाइने गरिएको आरोप लगाए। न्यूनतम शर्त पूरा नगरेको र कार्यसम्पादन सन्तोषजनक नभएकोले यस वर्ष महोत्तरीले पाउने अनुदानमा चार करोड ८३ लाख कटौती गरिएको छ। सरकारका केन्द्रीय निकाय, स्थानीय निकाय, दातृ संस्थाहरू झोलुङ्गे पुल निर्माणमा सक्रिय रहेको सम्बद्ध विभिन्न संस्थाहरूले अपनाउने प्रविधि, स्ट्यान्डर्ड, नर्म्स तथा स्पेसिफिकेसनमा एकरुपता तथा समान प्रक्रिया अवलम्बनका लागि २०६२ सालमा झोलुङ्गे पुल रणनीति ल्याएको हो। यही नीतिलाई आधार मान्दै झोलुङ्गे पुल क्षेत्रगत कार्यक्रम सञ्चालित छ।

समुदायलाई प्राविधिक एवं संगठनात्मक सहयोग प्रदान गर्ने गैरसरकारी संस्थालाई निर्माण खर्चको ६ प्रतिशत रकम दिइनेछ। तीन प्रतिशत प्राविधिक र तीन प्रतिशत व्यवस्थापनमा खर्च गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको टोली उपनेता अर्यालले बताए। उनले युनिटबाटै १५ प्रतिशत रकम बराबरको निर्माण सामग्री पठाइने गरिएको जनाए। सुगममा झोलुङ्गे पुल बनाउनुको रहस्य यसैबाट प्रष्ट हुन्छ। हुनत; सित्तैंमा पाए ‘अलकत्रा’ पनि खाने उखान चरितार्थ गर्न महोत्तरीका राजनीतिक दलका नेता तथा स्थानीय विकास अधिकारी लागिपरेका हुन्। पिपरा-भ्रमरपुराको विग्हीमा ३२, रामगोपालपुर-रौजाको अंकुसीमा ११५, रौजा-लोहारपट्टिको रातुमा ११८, बनौटा-टिकुलियाको अंकुसीमा १२० र लोचना-सिर्सियाको कुटमेश्वरी नदीमा १०० मिटर लम्बाइ भएको झोलुङ्गे पुल निर्माणका लागि जिविसले केन्द्रमा रु.२ करोड ७१ लाख ६० हजारको बजेट प्रस्ताव विभागमा पठाएको थियो। पुलहरूको सबै कार्य पूरा भए पनि विस्तृत बजेट आउन नसकेको ओभरसियर अरुण झाले बताए। विभिन्न राजनीतिक दलबीचको मतभिन्नताका कारण तीन वर्षपछि यही फागुन १६ गते भएको १४ औं जिल्ला परिषद्बाट आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा विनियोजित रु.२० लाखमा झोलुङ्गे पुलको म्याचिङ फण्ड रु.१० लाख र

बाँकी रकम रामजानकी पथदेखि खैरवा जाने सडकमा कल्भर्ट निर्माणमा खर्च गरिने स्थानीय विकास अधिकारी राजेन्द्रदेव पाण्डेले बताए। आगामी आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को प्रस्तावित बजेटमा २५ लाखमध्ये कल्भर्ट निर्माण कार्यक्रममा रु.२० लाख तथा झोलुङ्गे पुलको म्याचिङ फण्डमा रु.५ लाख मात्र खर्च हुने देखाइएको छ।

रामगोपालपुरदेखि समसी जोड्ने जङ्गहा नदीमा यही वर्ष पक्की पुल बनाउने काम शुरू भइसकेको छ। एक/दुई वर्षभित्रै जनकपुरसम्म सडक विस्तार गर्ने योजना रहेकोले रौजाको दुवै नदीमा पनि पक्की पुल बन्ने निश्चित छ। सिर्सिया गाउँलाई सदरमुकाम जलेश्वरसँग जोड्ने सिमरदहीमा सडक विभागले बनाउन लागेको पक्की पुल केही महीनामै तयार हुने देखिन्छ। विभिन्न दातृ निकायले जनकपुर-लोहारपट्टि-समसी सडकलाई प्राथमिकतामा राखेका छन्। झोलुङ्गे पुल बनाउँदा एक/दुई वर्षभित्रै विस्थापित हुने अवस्था सिर्जना हुन नदिन सुगम क्षेत्रमा 'मोटरेवल ब्रिज' लाई 'बास्केट फण्ड'ले प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने सडक डिभिजन कार्यालयका इन्जिनियर प्रसादले सुझाव दिए। उनले भने, "सडक विभागले काम गरिरहेकै ठाउँमा स्थानीय विकास मन्त्रालयसँगै अन्य दातृ संस्था काम गराउँछन्। बरु एउटा सडकमा सरोकारवाला मन्त्रालयले एकीकृत योजना ल्याउनुपर्थ्यो। तर यसतर्फ कसैको ध्यान जान सकेको छैन।"

भारत सरकारको सहयोगमा रहेको हुलाकी राजमार्ग आयोजनाअन्तर्गत तेस्रो चरणमा जनकपुरदेखि महोत्तरीको भ्रमरपुरा-मनरा सडकको निर्माण कार्य शुरू हुने इन्जिनियर शशाङ्क मिश्रले जानकारी दिए। यो राजमार्ग बनेपछि पिपरा-भ्रमरपुरामा कल्भर्ट अथवा पक्की पुल अत्यावश्यक हुने देखिन्छ। यस कुरासँग नेकपा (एमाले) कै नेता रामदयाल मण्डल सहमत छन्। उनले पनि आफ्नो दलसँग कुनै परामर्श नगरिएको आरोप जिविसमाथि लगाए। रौजाको अंकुसी र रातु नदीमा झोलुङ्गे पुल स्वीकृत भएपछि स्थानीय गुलाम अन्सारीलाई खुशीले खासै छोएको छैन। उनले भने, "रौजामा शताब्दीऔं पुरानो मुस्लिमहरूको धार्मिक स्थल रौजा बजार छ। दैनिकजसो श्रद्धालुहरू आए पनि चैतको नवमीका दिन भव्य मेला लाग्छ। दुवै नदीमा पक्की पुल बनेको भए मोटर गुडाउँदै सर्लाही सदरमुकाम मलंगवा र धनुषा सदरमुकाम जनकपुरसम्म पुग्न सकिन्थ्यो।"

(२९ वैशाख २०६८ को *तराई टाइम्स* राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित)

१२. शान्ति सेवागृह : सेवाका नाममा शोषण

■ लोकमणि राई

शान्ति सेवा गृहमा रु.१ करोड ९५ लाख ३२ हजार ८६७ हिनामिना भएको छ।

लोग्नेले छाडेकी अमलावती यादव (४१) काठमाडौंको तिलगंगास्थित शान्ति सेवागृहमा बिहान १० बजेदेखि बेलुका ५ बजेसम्म काम गर्छिन् । त्यसबापतको मासिक रु.१५०० सुक्खा कमाइबाट उनको र ६ वर्षे लठेब्रो छोराको गाँस, बास र कपासको प्रबन्ध नहुने उनीसँग गुजारा चलाउन माग्नुको विकल्प हुँदैन। तर, वर्ल्ड च्यालेन्ज, २००८ मा विश्वभरका ७०० गैरसरकारी संस्थालाई पछि पार्दै तेस्रो स्थान प्राप्त गरेको सेवागृहका सञ्चालकका लागि भने उनी 'सुनको अण्डा पार्ने कुखुरी' हुन्।

बीबीसी, न्यूजविक र शेलले चौथो पटक आयोजना गरेको वर्ल्ड च्यालेञ्ज, २००८ मा 'कुष्ठ रोगी र अपाङ्गलाई सेवा पु¥याएर', 'नवीन परियोजना सञ्चालन गरेर', 'स्थानीय समुदायलाई फाइदा पुग्ने साना उद्योग सञ्चालन गरेर', 'जलवायु र स्वास्थ्य क्षेत्रमा काम गरेर' अनलाइन मतदानबाट विश्वमै तेस्रो स्थान प्राप्त गर्न सफल सेवागृहमा यादवले काम गर्न थालेको दुई वर्ष भयो । सिलाइ-बुनाइ उद्योगमा काम गर्ने उनको १८ वर्षअघि स्थापित सेवागृहकै ढोकाले च्यापेर दाहिने हातको माझीऔंला छिनालिदियो । त्यसपछि अपाङ्गमा दरिएकी उनी विधानअनुसार 'असहायहरूको यथाशक्य सेवा र सहयोग गरी सामाजिक सद्भाव अभिवृद्धि गर्ने पवित्र मनसाय राखेर' स्थापित सेवागृह सञ्चालकका लागि आयमूलक कामका नाममा सञ्चालित उद्योगकी सस्तो मजदूर मात्र होइन 'मागिखाने भाँडो'समेत बनेकी छन् ।

अमलावती मात्र होइन, सेवागृहका १०९ अपाङ्ग, १७३ पूर्व कुष्ठरोगी र ३३७ सवलाङ्गको अवस्था शान्ति सेवागृहमा उस्तै छ । कुल ५६४

मजदूर र कर्मचारीले आयमूलक कामका नाममा सञ्चालित उद्योगमा काम गरेबापत मासिक औसत रु.३ हजार ३५८ सुक्खा तलब पाउँछन् । उद्योग सञ्चालन र तलब प्रदानमा विदेशी दाताको सहयोगमा चलेको सेवागृहको कुल खर्चको ४५ प्रतिशतभन्दा बढी पैसा खर्च हुन्छ । तर, उत्पादित सामान र उद्योग घाटामा देखाएर वार्षिक करोडभन्दा बढी रुपैयाँ सञ्चालक र विदेशी सहयोगीले ऱ्वाम पार्ने गरेका छन् ।

करोडौं ऱ्वाम

आर्थिक वर्ष २०६४/६५ र २०६५/६६ मा सेवागृहमा कम्तीमा १ हजार ४४७ किलो नेपाली कागज, फेल्ट र कपडाका सामान मारियाना ग्रोस्पेचले ऱ्वाम पारेकी छन् भने कम्तीमा रु.१ करोड ९५ लाख ३२ हजार ८६७ हिनामिना भएको छ । त्यसबाहेक, आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को लेखा-परीक्षण प्रतिवेदन नबुझाएको सेवागृहको गोप्य कागजातले उक्त आर्थिक वर्षमा कम्तीमा रु.२८ लाख बराबरको नेपाली कागज र फेल्ट निर्मित सामान ग्रोस्पेचले ऱ्वाम पारेको देखाउँछ ।

आर्थिक वर्ष २०६४/६५ र २०६५/६६ को लेखा-परीक्षण प्रतिवेदन र काठमाडौंको एक कार्गो कम्पनीको विवरणअनुसार, सेवागृहको उद्योगबाट उत्पादित कम्तीमा १ हजार ४४७ किलो सामान ग्रोस्पेचले जर्मनी लगेर ऱ्वाम पारेकी हुन् भने उद्योग र नभएको पसल घाटामा देखाएर तथा ‘भाडा’का नाममा रु.१ करोड ९५ लाख ३२ हजार ८६७ हिनामिना गरिएको हो ।

ऱ्वाम पारिएका सामान बीस ग्रामदेखि डेढ किलोसम्म तौल भएका र सेवागृहको मूल्यसूची अनुसार रु.४० देखि रु.४ हजार ५०० मूल्यका छन् । ती उद्योगमा उत्पादन हुने कतिपय सामानको खुद्रा मूल्य भने रु.१२ हजारभन्दा बढी हुने ढाका/पुतली (उद्योग सेवागृहको भाषामा ढाका सेक्सन) सुपरभाइजर शारदा कोइराला बताउँछिन् । कर्मचारीहरूका अनुसार ती सामग्री अपाङ्ग र कुष्ठरोगीले बनाएको भन्दै महङ्गोमा बिक्री गरिन्छ ।

जर्मनी लगिएका कम्तीमा १ हजार ४४७ किलोमध्ये १ हजार ४३४ किलो सामान ढुवानी खर्च सेवागृहले बेहोरेको प्रतिवेदनले देखाउँछ ।

ढुवानी खर्च ग्रोस्पेचले जर्मनीबाटै तिर्ने गरी सेवागृहबाट लगिएका सामानको परिणाम अज्ञात छ । सेवागृहको सामान ढुवानी गर्नेमध्येको एउटा कार्गो कम्पनीको विवरणमा सन् २००९ को अप्रिल र मे साथै सन् २०१० को जुलाईमा जर्मनीमा पैसा तिर्ने गरी १२१ किलो सामान ढुवानी गरिएको देखिन्छ। सेवागृहले सन् २०१० को जुलाईमा उक्त कार्गो कम्पनीबाट करीब ४०० किलो सामान अटाउने २२ वटा कार्गो बक्स पनि लगेको छ। तर, 'अन्य' कम्पनीबाट सामान ढुवानी भएपछि उक्त कार्गो कम्पनीले सेवागृहलाई कार्गो बक्स उपलब्ध गराउन छाडेको छ।

पेपर, टेलरिङ, ढाका, चाँदी, पुतली उद्योगबाट ३१५ जनाले ती सामान उत्पादन गरेका हुन्। ती उत्पादन गर्दा दुई आर्थिक वर्षमा तलब बापत मात्र रु.२ करोड ५४ लाख खर्च भएको छ भने तलबबाहेक पेपर, टेलरिङ र ढाका उद्योगमा रु.५० लाख ८७ हजार घाटा गएको प्रतिवेदनमा देखाइएको छ। यो दुई आर्थिक वर्षमा कुल रु.९ करोड ६ लाख ३४ हजार ९१८ खर्च गरेको सेवागृहको ३३.६३ प्रतिशत रकम हो।

सेवागृहकी अध्यक्ष सावित्री क्षेत्री उत्पादित ९५ प्रतिशत सामान ग्रोस्पेचले लैजाने बताउँछिन्। उनका अनुसार, ग्रोस्पेचले लगेका सामानको कुनै हिसाबकिताब हुँदैन। दाताको खोजी गर्ने ग्रोस्पेचले भने ती सामान उनको निजी लगानीमा बनेको दाबी गरिन्। "ती सामान मेरा हुन्, मेरो व्यक्तिगत लगानीमा बनिरहेका छन्, त्यसको हिसाब देखाउनु जरुरी छैन" उनले भनिन्। प्रतिवेदनमा चाँदी र पुतली उद्योगको आय-व्यय उल्लेख छैन।

प्रतिवेदन अनुसार, दुई आर्थिक वर्षमा सेवागृहको १२ उद्योगमा काम गर्ने कुल ४१० कर्मचारीको तलबबापत रु.३ करोड ३० लाख ५२ हजार ५६० खर्च भएको छ भने तलबबाहेक उद्योग घाटा रु.७७ लाख ६२ हजार ७९४ छ। यो सेवागृहको दुई आर्थिक वर्षमा भएको कूल खर्चको ४५ प्रतिशत हो। तर, यति धेरै लगानी हुने सेवागृहमा भएका उद्योगको आय भने शून्य छ। सेवागृहले दुई आर्थिक वर्षमा भाडाबापत रु.५८ लाख ४ हजार ४६० खर्च गरेको प्रतिवेदनमा देखिन्छ। तर, यी दुई आर्थिक वर्षमा सेवागृहले कुनै पनि किसिमको सामान, घर र जग्गा भाडामा लिएको छैन। सेवागृहको तिलगंगामा ३ रोपनी १४ आना जग्गामा बनेको तीन वटा तीनतले घर छन् भने बूढानीलकण्ठमा ४ वटा घरसहितको २

८ रोपनी जग्गा छ। सुन्दरीजलमा १० रोपनी जग्गा भएको सेवागृहलाई सुरेन्द्र श्रेष्ठ नामक व्यक्तिले गोदावरीमा 'अर्गानिक' खेतीका लागि २६ रोपनी जग्गा नि:शुल्क उपलब्ध गराएका छन्। त्यसैगरी, सन् २०१० मा भएका मध्ये एउटा अर्डर फर्मले करीब रु.४० लाखको नेपाली कागज र फेल्टको सामान अर्डर भएको सेवागृहको गोप्य कागजातले देखाउँछ। हरेक दुईदेखि तीन महीनामा नयाँ सामानको अर्डर आउने सेवागृहको पेपर उद्योगकी सुपरभाइजर रीता सुवेदी अर्डर भएको केही समयपछि बनाइएको सामानको अद्यावधिक विवरणमा करीब रु.१५ लाख बराबरको सामान विदेश पठाइएको र करीब रु.२८ लाखको सामान बनेको देखाउँछ। विवरणमा बाँकी सामान बन्ने क्रममा रहेको देखाइएको छ।

उक्त कार्गो कम्पनीबाट सन् २००९ को अप्रिलदेखि सन् २०१० को जुलाईसम्म सेवागृहको नाममा ५५७ किलो कागज र कपडाका सामग्री जर्मनी पठाइएको छ। कर्मचारीहरू ग्रोस्पेच र सेवागृहका नेपाली सञ्चालक मिलेर करीब १४ वर्षदेखि सामान ऋवाम पारिरहेको बताउँछन्। उत्पादित सामानको विवरण अध्यक्ष क्षेत्रीले दिन अस्वीकार गरिन्। सुपरभाइजर सुवेदीका अनुसार, हरेक दुईदेखि तीन महीनामा ग्रोस्पेचले नयाँ सामानको अर्डर ल्याउने भएकोले सेवागृहमा सधैं कामको मारामार हुन्छ।

सेवागृहले भ्याट बिल प्रयोग गरेको छैन भने रासन खरीद गर्दा टेण्डर प्रक्रिया पूरा गरेको छैन। आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को लेखा परीक्षण प्रतिवेदनमा सेवागृहलाई भ्याट बिल प्रयोग गर्न र रासन खरीद गर्दा टेन्डर प्रक्रिया पूरा गर्न सुझाव दिइएको छ। "कतिपय कमी-कमजोरी छन्", सेवागृहका सचिव भन्छन्, "सबै बिल भ्याट बिल प्रयोग गरिएको छैन र रासन किन्दा गरिएको टेन्डर नवीकरण भएको छैन।"

सेवागृहले आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा मात्र एकपटक रासन खरीद गर्न टेन्डर आह्वान गरेको थियो। उक्त प्रक्रियाबाट छानिएका ठेकेदारको म्याद गत माघमा सकिएको छ।

दैनिक ९० केजी रासन खपत गर्ने सेवागृहले खुद्रा मूल्य रु.४० पर्ने चामल वार्षिक ३२ हजार ८०० केजी खरीद गर्छ। उक्त रासनको खुद्रा मूल्य रु.१३ लाख १२ हजार हुन्छ। त्यसबाहेक सेवागृहमा बढीमा रु.१ हजार २०० बराबरको दैनिक ७ किलो दाल, ३ प्याकेट नुन, ३

प्याकेट तेल र ३ प्याक साबुन खपत हुन्छ । त्यस हिसाबले सेवागृहमा वार्षिक रु.४ लाख ३८ हजार बराबरको दाल, नून, तेल र साबुन खपत हुन्छ । सेवागृहले आफ्नै खेतीबाट उत्पादित ब्रिकेट उद्योगबाट खाना पकाउने इन्धन आपूर्ति गर्छ । तर, वार्षिक दुई पटक मासु खुवाउने सेवागृहको आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को लेखा-परीक्षण प्रतिवेदनमा किचन खर्च रु.४८ लाख ५२ हजार २०१ देखाइएको छ । सेवागृहको उच्च तहका एक पूर्व कर्मचारीका अनुसार किचेनमा मात्र वार्षिक कम्तीमा रु.३० लाख ऱ्वाम पारिन्छ ।

सेवागृहको आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को लेखा-परीक्षण प्रतिवेदन पूर्व सरकारी कर्मचारीसमेत रहेका दधिवाल थापाले बनाएका थिए । उनको प्रतिवेदनमा सेवागृहलाई भ्याट बिल प्रयोग गर्न, जिन्सी खाता रेकर्ड राख्न, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली विकास गर्न र प्रशासन बनाउन सुझाव दिइएको छ । थापाका अनुसार सेवागृह सञ्चालित उद्योगमा आवश्यक कच्चा पदार्थ खरीद र प्रयोगको जिन्सी खाता रेकर्ड नराखिंदा उत्पादन मूल्य देखिन्न। यसले कुनै पनि संस्थाको आम्दानीभन्दा खर्च बढी देखाउने उनको भनाइ छ ।

साधारणसभा नबसाउने गरिएकाले वार्षिक बजेट, योजना र कार्यक्रम कानून र विधान विपरीत देखिएपछि अध्यक्ष क्षेत्रीले केही वर्षअघि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा साधारणसभा बोलाई नक्कली कागजात बनाई पेश गरेकी छिन् । आफ्नो नक्कली हस्ताक्षर गरी साधारणसभा बसेको किर्ते कागजात बनाएको भन्दै सेवागृहका ५१ मध्ये ३० साधारण सदस्यले जिल्ला प्रशासनमा उजुरी दिएका छन् ।

कति बन्छन् सामान ?

सन् २०१० को एउटा अर्डर फर्मले पेपर, फेल्ट, पुतली उद्योगमा १०७ प्रकारका कम्तीमा ३५ हजार ९५८ प्रति सामान अर्डर भएको देखाउँछ । अर्डर फर्ममा करीब एक दर्जन सामग्रीको संख्या 'अ लट' र 'टु मेनी' लेखिएको छ । कतिपय सामग्री सवा लाख रुपैयाँसम्मको अर्डर भएको विवरणहरूमा देखिन्छ । त्यस्तै, उक्त अर्डर फर्मसँगै प्राप्त मूल्यसूचीमा ९२ प्रकारका सामग्रीको मूल्य रुपैयाँमा उल्लेख छ ।

उक्त अर्डर फर्मबाट सेवागृहको सबैभन्दा ठूलो टेलरिङ उद्योगसहित ढाका, ज्वेलरी, पोल्ट्री, फर्निचरलगायतका उद्योगमा के कस्ता, कति परिणाममा र कति मूल्यका सामान अर्डर भए भन्ने खुल्दैन। सेवागृहमा उत्पादित खेलौना, क्रिसमसका लागि सजाउने सामग्री, र्‍यापिङ पेपर, नोट बुक, ब्याग, पोस्टकार्ड, चाँदीका गहना, पस्मिना र रेशमका सामग्री, कपडा लगायतका सयौं प्रकार र डिजाइनका सामान बन्छन्।

सामान कहाँ बिक्री गरिन्छ ?

ती सामानहरू सेवागृहलाई सहयोग पुर्‍याउन दाता खोज्ने र चन्दा संकलन गर्ने जर्मन गैरसरकारी संस्था शान्ति लेप्राहिल्फ डोटमन्टकी एक संस्थापक ग्रोस्पेचले खासगरी उनको निजी लगानीमा जर्मनीमा सञ्चालित गणेश कुन्स्टह्याण्डवर्क अस एसियन नामक पसलबाट बेच्ने गरेकी छन्। "म ती सामान मेरो लगानीमा सञ्चालित गणेश शप (कुन्स्टह्याण्डवर्क अस एसियन) बाट बेच्छु" उनले भनिन्।

ग्रोस्पेचले डिसेम्बर २४ मा डीडब्ल्यु-डब्ल्युओआरएलडी डट डीईलाई दिएको अन्तर्वार्तामा भनिएको छ, "हामी धेरै उत्पादन गरी जर्मनीका विभिन्न विद्यालय र पसललगायत विभिन्न बजारमा पठाउँछौं। हामी नेपालमा पनि समान बेच्ने प्रयास गर्दैछौं।"

शान्ति लेप्राहिल्फ डोटमन्ट र गणेश कुन्स्टह्याण्डवर्क अस एसियनको वेबसाइटमा उल्लेख गरिएअनुसार, ती सामग्री जर्मनीको डोटमन्टस्थित गणेश कुन्स्टह्याण्डवर्क अस एसियनको शान्ति विन्च्ट मार्केट (गणेश स्टोर) मा सोमबारदेखि बुधबारसम्म उपलब्ध हुन्छ। ती वेबसाइटमा गणेश कुन्स्टह्याण्डवर्क अस एसियनमा कुष्ठरोगीको हितमा काम गर्ने नेपालको शान्ति सेवागृह नामक संस्थाको वर्कशपका हस्तकला बिक्री गरिने उल्लेख छ।

सेवागृहका उच्च तहका पूर्व कर्मचारी, कर्मचारी र मजदूरहरू भने अध्यक्ष क्षेत्रीले पनि भ्रष्टाचार गरेको ठोकुवा गर्छन्। उनले केही समयअगाडि काठमाडौंको जोरपाटीस्थित नयाँबस्तीमा रु.७० लाखमा तीनतले घर किनी गेष्टहाउस सञ्चालन गरेकी छन्। घर बिक्रेता अम्रेश शाहीका अनुसार, उनले क्षेत्रीलाई चार आना जग्गामा निर्मित उक्त घर

करीब डेढ वर्ष पहिले रु.७० लाखमा बेचेका हुन्। सेवागृहका कर्मचारीहरू भने उक्त घर डेढ करोड रुपैयाँमा किनिएको दाबी गर्छन्।

सेवाका नाममा सञ्चालित उद्योगको विवरण

सेवागृहले नाफारहित सेवामूलक संघसंस्थाले आयमूलक व्यवसाय गर्न पाउने कानूनी प्रावधानलाई दुरुपयोग गर्दै १२ प्रकारका उद्योग/व्यवसाय सञ्चालन गरेको छ। सेक्सनका नाममा तिलगंगास्थित तीन वटा ठूला तीनतले घर गोदावरी, बूढानीलकण्ठ र सुन्दरीजलमा सञ्चालित ती उद्योगहरूमा टेलरिङ, गार्डेनिङ, क्लिनिक, ढाका, फेल्ट, सिल्भर, कार्पेट, स्वीटर, फर्निचर, पेन्टिङ, पोल्ट्री, पोपर र ब्रिकेट छन्।

सेवागृहले टेलरिङ उद्योगमा १४ अपाङ्ग र १३ पूर्व कुष्ठरोगीसहित कुल १५३ कामदार छन्। सुपरभाइजर रत्ना श्रेष्ठका अनुसार, कामको मारामार हुने यो उद्योगमा अर्डरअनुसार हरेक प्रकारका कपडा सिलाइन्छ।

सेवागृहले बूढानीलकण्ठ, सुन्दरीजल र गोदावरीमा गरी करीब ५० रोपनी जग्गामा अर्गानिक तरकारी खेती गर्दै आएको छ। गार्डेनिङ सेक्सनका नाममा सञ्चालित तरकारी खेती गर्न ६७ कामदारलाई काममा खटाइएको सेवागृहको तथ्याङ्कले देखाउँछ। सेवागृहको हाजिर खाताअनुसार, पेपरमा ४४, ढाकामा ५७, स्वीटरमा ३० र फर्निचरमा १६ मजदूर कार्यरत छन्। त्यसैगरी, सेवागृहको तथ्याङ्कअनुसार, क्लिनिकमा ४९, किचनमा २८, पेन्टिङमा २०, कार्पेटमा १२, जेनेरल सर्भिसमा १०, किन्डरगार्टेनमा ६, फेल्टमा ९, सिल्भरमा २, ब्रिकेटमा १२ मजदूर छन् भने २५ स्टाफ, ११ शिक्षक र १३ अन्य कर्मचारी छन्। सेवागृहले बूढानीलकण्ठमा कुखुरापालन समेत गरिरहेको छ।

ग्रोस्पेचको खेल

सेवागृह मूलत: नेपालका कुष्ठरोगीलाई सेवा दिने उद्देश्यले सन् १९९२ मा स्थापना भएको हो। ग्रोस्पेचसमेतको पहलमा त्यही समयमा जर्मनीमा शान्ति लेप्राहिल्फ नामक गैरसरकारी संस्था स्थापना गरियो। त्यसयता ग्रोस्पेचले सेवागृह सञ्चालनका लागि चन्दा संकलन गर्ने काम गर्दै आएकी छिन्। शान्ति लेप्राहिल्फले हाल मासिक ३५ हजार

युरो उपलब्ध गराउँछ । त्यसबापत ग्रोस्पेचले सेवागृहबाट ८५ प्रतिशत सामान लैजान्छिन् । “मैले यहाँ बनाइएका सामान लैजान्छु, धेरै सामान कमिसनका रूपमा दातालाई बाँड्छु र बेचेका सामानको पैसा यहीं पठाउँछु” ग्रोस्पेचले दाबी गरिन् ।

तर, ती सामान बिक्रीबापत सेवागृहले पैसा पाएको कुनै कागजातले देखाउँदैन । प्राप्त गोप्य कागजात र अध्यक्ष क्षेत्रीको इमेल र शान्ति लेप्राहिल्फ डोटमन्टको वेबसाइटका अनुसार, ती सामग्री गणेश स्टोर र अष्ट्रेलियाको सिड्नीकी रेबेक्का थोम्प्सनको माउन्टेन एन्जेल्स प्रा.लि. नामक कम्पनीबाट बेचिन्छ ।

सेवा सुविधा

सेवागृहका कर्मचारी र मजदूर मूलतः सरकारी प्रावधानअनुसार, सञ्चयकोष, नियुक्तिपत्र, न्यूनतम तलब र बिदाको मागसहित करीब ६ महीनादेखि आन्दोलनमा छन् । तलब ज्यादै थोरै भएका उनीहरू काममा सानो गल्ती भए अध्यक्ष क्षेत्रीको दुर्वचन सहनुपर्ने दुःखेसो पोख्छन् । “काम अलिकति ढिलो भए पनि म्याम (सेवागृहकी अध्यक्ष) को गाली खानुपर्छ” सुपरभाइजर सुवेदी आफैं स्वीकार्छिन् ।

“म सबलाङ्ग बराबर काम गर्छु, तर पैसा भने अपाङ्ग भनेर थोरै दिन्छन्” मजदूर समस्याको प्रतिनिधि पात्र अमलावती भन्छिन्, “मैले गरेको कामको आधा मूल्य पाए पनि मेरो हालत राम्रो हुन्थ्यो ।”

(१६ जेठ, २०६८ को *नयाँसडक* राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित)

१३. शिक्षक: स्कूल छाडेर पार्टीको काममा

■ दमन राई

खोटाङको सुदूरदक्षिण गाविस पोवासेरास्थित बालकन्या निमाविका प्रअ गणेश अधिकारी बीमा कम्पनीको एजेन्टका रूपमा काम गर्छन्। विद्यालयको काममा भने विरलै देखा पर्छन् ।

- १३ असार २०६७ मा खोटाङ विजयखर्कस्थित पञ्चकन्या माविका शिक्षक शंकर शाहले नियमित रूपमा अध्यापन नगरेको भन्दै विद्यार्थीद्वारा विद्यालयमा तालाबन्दी ।
- पढाउने काम नगरी तलब मात्र लिने कालिका प्रावि कुभिन्डेका शिक्षक हस्तबहादुर रानामगरसँग अभिभावक रुष्ट । माओवादीका स्थानीय कार्यकर्ता चित्रकुमार राईले पाठ्यपुस्तकको एकवर्षे कोर्स पूरा गरेर गएकाले शिक्षक रानामगरलाई माफी दिन सकिने भन्दै बचाउ गर्न खोजे तर अभिभावकको चर्को विरोधपछि जिशिकाले उनलाई काजमा विश्वज्योति मावि लामीडाँडा पुऱ्यायो । विद्यालय समयमा मादकपदार्थ सेवन गरी हिंड्ने रानामगर अहिले पनि लामीडाँडामै कार्यरत छन् । उनलाई अभिभावकको रीस शान्त भएपछि कुभिन्डेमै फर्काइने जिल्ला शिक्षा कार्यालय खोटाङका शाखा अधिकृत कृष्णकुमार राई बताउँछन् ।
- खोटाङ बतासेस्थित पञ्चकौसिका प्रावि भँडारेघाटका शिक्षक नवराज बस्नेतलाई कारबाहीको माग गर्दै अभिभावकले जिल्ला शिक्षा कार्यालय खोटाङमा तीन पटक उजुरी दिए। बस्नेतविरुद्ध १४ पुस २०६६ र १६ पुस २०६६ मा उजुरी दिएका अभिभावकले पछिल्लो समयमा गत १९ जेठ २०६७ मा बस्नेतको तलब रोक्का गरी विद्यालयको खातामा जम्मा गर्न व्यवस्थापन समितिलाई पत्राचार गऱ्यो। शिक्षा कार्यालयले शिक्षक बस्नेतको तलब रोक्काको पत्राचार गर्नु सिवाय अन्य कारबाहीको प्रक्रिया अघि बढाएको छैन । अधिकांश समय मादकपदार्थ सेवन गरेर समय बिताउने शिक्षक बस्नेतको आचरणमा

अहिले पनि कुनै सुधार आउन सकेको छैन । शिक्षक बस्नेतको आचरणका कारण त्यस विद्यालयका प्रधानाध्यापक रमेश परियारले अन्यत्र सरुवा मागिरहेको शिक्षाका एक कर्मचारी बताउँछन् ।

- विद्यालयमा नआउने/नपढाउने मौवाबोटे प्राविका शिक्षक मनकुमार राईलाई कारबाही गर्न माग गर्दै अभिभावकले २८ साउन २०६७ मा शिक्षामा उजुरी दिए । शिक्षक राई ५ चैत २०६६ देखि विद्यालयमा उपस्थित नभएको भन्दै अभिभावकले कारबाहीको माग गरेका थिए । उजुरी परेको भोलिपल्टै सात दिनभित्रमा उपस्थित हुन अन्यथा कारबाही गर्ने चेतावनीसहित जिशिकाले शिक्षक राईलाई पत्राचार गऱ्यो तर शिक्षक राई हालसम्म शिक्षा कार्यालयको सम्पर्कमा आएका छैनन् । उनीविरुद्ध थप कारबाही प्रक्रिया अघि बढाइएको छैन ।
- सिंहकाली प्रावि खार्ताम्छा-८ की शिक्षक शारदादेवी क्षेत्री काजमा चार वर्षदेखि मानसिं धर्म प्रावि मनमैजु काठमाडौंमा कार्यरत छिन् । अभिभावक तथा विद्यालयले पटक-पटक शिक्षा मन्त्रालय तथा शिक्षा विभागमा काज फिर्ता माग्दै पत्र पढाए तर नाताले नेपाली कांग्रेसका नेता बलबहादुर केसीकी बहिनी शिक्षक क्षेत्रीले शिक्षा मन्त्रालय तथा विभागबाटै काज थप गरेर तलब लिन्छिन् । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले शिक्षक क्षेत्रीको तलब रोक्का गरे पनि विभागबाटै 'सोर्सफोर्स'मा काज थप गरेर ल्याएपछि तलब दिन बाध्य हुनु परेको शिक्षाका कर्मचारी बताउँछन् । शक्तिको धाक लगाउने शिक्षक क्षेत्रीले चार वर्षअघि शिक्षाका लेखापाल भीम आचार्यलाई हातपात समेत गरेकी थिइन् ।
- खोटाङको पश्चिमी डिकुवास्थित कालीका प्राविका प्रधानाध्यापक जसराज राई कांग्रेसका स्थानीय कार्यकर्ता हुन् । गत १४ साउनमा भएको कांग्रेसको क्षेत्रीय अधिवेशनका उम्मेद्वार प्रधानाध्यापक राई शिक्षकभन्दा नेताका रूपमा बढी परिचित छन् । कांग्रेसको जिल्ला बैठक र छलफल नछुटाउने राईका बारेमा अभिभावक मौन छन् । जसको फाइदा उठाएर प्रअ राईले भाषण गर्दै जागिर खाने मौका पाइरहेका छन् ।

यी काम-ठग (कामचोर) शिक्षकलाई संरक्षण गरिएका केही उदाहरणहरू हुन्। खोटाङका ४८८ विद्यालयका २०९४ जना शिक्षकहरूमध्ये अधिकांश काम-ठगकै कोटिमा पर्छन् । कामचोर शिक्षकहरू राजनीतिक

दल, शिक्षा कार्यालय, स्रोतव्यक्ति, व्यवस्थापन समितिबाटै संरक्षित छन् । यसरी संरक्षित गरिएका कामचोर शिक्षकको कारण आइपर्ने दुष्परिणामको मारमा भने विद्यार्थी र अभिभावक परेका छन् ।

माथिका उदाहरणले पनि उनीहरूलाई जिल्लाकै राजनीतिक दल, शिक्षा, स्रोत व्यक्ति, प्रअ तथा व्यवस्थापन समितिले कुनै न कुनै रूपमा संरक्षण गरिरहेको स्पष्ट हुन्छ । सबै शिक्षकहरूले कुनै न कुनै राजनीतिक दलको बिल्ला भिरेका हुन्छन् र अप्ठ्यारो भएको बेला तिनै दलले उनीहरूलाई साथ दिन्छन् । उनीहरूलाई संरक्षण गर्न दलका नेताहरूको ओइरो लाग्ने शिक्षा कार्यालयसम्बद्ध कर्मचारीहरू बताउँछन् । स्रोतव्यक्तिले कामचोर शिक्षकलाई देखेर पनि नदेखे झैं गरिदिंदा उनीहरूले मुन्टो लुकाउने मौका पाइरहेका छन् भने अर्कोतर्फ शिक्षक विद्यालयमा महीनौं आउँदैनन् तर प्रअले उसको उपस्थिति रेकर्ड भरेर दुरुस्त बनाइदिन्छन् । परिणामत: कामचोर शिक्षक मौलाउने क्रम बढ्दो छ । कतिपय विद्यालयमा स्थानीय शिक्षकहरू नै कार्यरत छन् । स्थानीय शिक्षकहरूको विरुद्धमा अभिभावक तथा आफन्तले आवाज नउठाउँदा पनि कामचोर शिक्षकको संख्यामा वृद्धि भएको हो । यस्तो शैक्षिक विकृतिमा सुधार नआउने हो भने भोलि आफ्नै बालबच्चाको भविष्य लथालिङ्ग हुने राप्रपा नेपाल, खोटाङका अध्यक्ष जीवनकुमार श्रेष्ठ बताउँछन् । श्रेष्ठ भन्छन्, "शिक्षकको काम पढाउने हो, पार्टीको झण्डा बोक्ने भए चक डस्टर छाड्नुपर्छ । कामचोर शिक्षकहरूलाई आफ्नो भन्दै जोगाउने प्रवृत्तिमा सुधार नआएसम्म शैक्षिक प्रगति हुन सक्दैन ।"

सरस्वती मावि पाथेकाका प्रधानाध्यापक बिर्खबहादुर राई स्थानीयवासी हुन् । कात्तिक २०६८ देखि विद्यालयमा नियमित नआउने उनीविरुद्ध व्यवस्थापन समिति चुपचाप छ । स्थानीय भएको नाताले प्रअ राईले मनपरी गर्ने छुट पाइरहेको उनका सहकर्मी शिक्षक बताउँछन् । अभिभावकले कामचोर शिक्षकविरुद्ध आवाज उठाएर शिक्षकसँगको सम्बन्ध बिगार्न नचाहनु पनि यसको प्रमुख समस्या ठान्छन् च्यास्मिटार माविका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष विष्णु राई । जालपा निमावि बाक्सिलाका शिक्षक युवराज सुनुवार स्थानीय समाज सरोकार केन्द्र र नमूना उपभोक्ता सामुदायिक सहकारी संस्थाका अध्यक्ष तथा चम्पावती मावि विजयखर्कका शिक्षक गोविन्द कटुवाल सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ खोटाङका सचिव हुन् । उनीहरू कक्षाबाहेक संस्थाको काममा पनि उत्तिकै दौडधुप

गरिरहेका भेटिन्छन्। हामी जस्ता शिक्षकले पार्टीको झण्डामुनि भाषण गर्दै हिंड्दा त छुट पाइरहेका छन् भने हामी त सामाजिक कार्यकर्ता। के हामी सामाजिक काममा अग्रसर हुन नपाउने ? बिदा मिलाएर विद्यालय बाहेकका काम गरेको शिक्षक कटुवाल बताउँछन्।

खोटाङको सुदूरदक्षिण गाविस पोवासेरास्थित बालकन्या निमाविका प्रअ गणेश अधिकारी विद्यालयमा कमै उपस्थित हुन्छन्। बीमा कम्पनीको एजेन्टका रूपमा काम गर्ने प्रअ अधिकारी विद्यालयको काममा विरलै लागिपर्छन्। उनलाई मनोमानी गर्न पनि अभिभावकको हात रहेको स्रोतव्यक्तिको भनाइ छ। छेराडाँडा निमावि सप्तेश्वरका प्रअ भीम निरौला, रातमाटे प्रावि दुर्छिमका प्रधानाध्यापक इच्छाराम राई, सिंहदेवी प्रावि बीसखाम बाकाचोलका शिक्षक रामकाजी राई, जनजागृति चुखुम बाक्सिलाका शिक्षक चन्द्रसिं राई, सुङ्देल प्राविका शिक्षक राजकुमार राई, सदरमुकम दिक्तेलकै बालकन्या प्राविका शिक्षक ताराचन्द्र राईलगायतका दर्जनौं शिक्षकहरू विद्यालय नजाने शिक्षकका रूपमा परिचित छन्। स्रोतका अनुसार उनीहरूले शिक्षा नियमावली, व्यवस्थापन समिति, अभिभावकलाई टेरपुच्छर लगाएका छैनन्। "जेसुकै गर, म मान्न तयार छैन" शिक्षकको भनाइ उद्धृत गर्दै छेराडाँडा निमावि सप्तेश्वरका अभिभावक भीमसेन राई भन्छन्, "त्यस्तो लत्तो छाड्नेलाई के गर्न सकिन्छ र ! तर त्यसतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन।"

यस्ता कामचोर शिक्षकका कारण सहकर्मी शिक्षकहरूमा नैराश्यता छाइरहेको छ। यस्तै शिक्षकका कारण एकवर्षे कोर्स पूरा नहुँदै परीक्षा दिइरहनु परेको कालिका मावि खार्मीकी छात्रा भीमकुमारी मगर बताउँछिन्। शिक्षा नियमावली २०२८ र २०५९ का अनुसार विद्यालयको समय पालन नगर्ने शिक्षकलाई पाँच वर्षसम्म तलब वृद्धि र दुई वर्षसम्म बढुवा रोक्का गर्न सकिने व्यवस्था छ। यदि कुनै शिक्षकले मादकपदार्थ सेवन गरी कक्षामा प्रवेश गरेमा उसलाई नोकरीबाट हटाउन सकिने व्यवस्था छ। तर खोटाङका कामचोर शिक्षकहरूको हकमा यो नियमावली देखाउने दाँत मात्र भएको छ। ठग शिक्षकलाई काज सरुवा गरेर ठूलो कारबाही गरेको ठान्छ- शिक्षा कार्यालय।

उजुरी आएसम्म यस्ता काम ठग्ने शिक्षकलाई सरुवा, तलब रोक्का, बेतलबी गरेर कारबाही गरेको शिक्षाको दाबी छ। संरक्षण नपाउने हो भने कुनै शिक्षकले कामचोर बन्ने हिम्मत गर्न नसक्ने पृथ्वी उच्च मावि

बाक्सिलाका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष समीर राई बताउँछन् । उनी भन्छन्, “एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सरुवा गर्नु भनेको शिक्षकलाई गरेको कारबाही हो, तर यसलाई शिक्षाले संरक्षण गरेको अर्थमा बुझिएको छ।” शिक्षाले एक-दुई जनालाई विभागीय कारबाही गर्ने आँट देखाए कामचोर शिक्षक ठेगान लाग्ने उनको भनाइ छ ।

सुधार सम्भव छ

यो रिपोर्ट तयार हुँदासम्म केही शिक्षकहरूमा सुधार आएको पनि देखिएको छ । तोमाने प्रावि फेदीका काम-ठग शिक्षक रामु बस्नेतको आचरणमा सुधार आएको छ । काम नगरेर वाक्क बनाएका शिक्षक बस्नेतको अभिभावकले विरोध गरेपछि शिक्षाले उनलाई गत असारमा काजमा सदरमुकाम दिक्तेलको सरस्वती माविमा सरुवा गर्‍यो र एक महीनापछि पुनः पहिलेकै विद्यालयमा फर्कायो । अहिले उनको बानीमा सुधार आएको छ ।

अभिभावककै चर्को विरोधपछि खोटाङको उत्तरी गाविस राखास्थित धनकन्या प्राविका शिक्षक उत्तरबहादुर खत्रीले गत पुस १ गते राजीनामा दिए। जाँड र रक्सीमा भुलेर धेरैजसो समय विद्यालयमा अनुपस्थित रहने शिक्षक खत्री तलब आएको दिन मात्र विद्यालय पुग्ने गर्दथे । उनको बानीलाई तह लगाउन विद्यालयमा तलबसमेत ढिलो लैजाने गरिएको विद्यालय स्रोतको भनाइ छ। प्रधानाध्यापकले तलब दिन नमाने जुनसुकै हर्कत देखाएर भए पनि तलब लिने गरेको विद्यालय स्रोत बताउँछ । पटक-पटक सुध्रिन आग्रह गर्दा पनि नभएपछि आजित अभिभावक उनको राजीनामापछि समस्या समाधान भएको बताउँछन् ।

गरीबी निवारण कार्यक्रम अनुगमनका लागि राखा पुगेका बाल सेवा समाज नेपाल नर्पा खोटाङका प्रतिनिधिले गत १४ भदौमा शिक्षक खत्रीविरुद्ध जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उजुरी दिएका थिए। आफ्नो कार्यक्रमका लागि राखा पुग्दा अभिभावकबाट ५ साउन २०६६ यता विद्यालयमा नआएको गुनासो सुनिएपछि समाजका प्रतिनिधिले खत्रीविरुद्ध जिशिकामा उजुरी दिएका थिए। तर समाजको उजुरी परे पनि दलका नेताको दबाबपछि जिशिकाले कारबाही प्रक्रियामा आलटाल गरेको थियो।

(२८ जेठ २०६८ को *सार्वजनिक* साप्ताहिकमा प्रकाशित)

१४. थपिंदैछन् सुकुम्बासी

■ रीतु थेबे

तथ्याङ्क अनुसार २०४६ सालपछि हालसम्म डेढ लाख परिवारलाई जग्गा वितरण गरिसकिएको देखिन्छ तर समस्या झन्–झन् बढ्दो छ ।

प्रजातन्त्र आएको दुई वर्षपछि २०४८ सालमा तत्कालीन मन्त्री बलबहादुर राईको अध्यक्षतामा पहिलोपल्ट सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग गठन भएको थियो। सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्न अहिले पनि त्यो आयोग क्रियाशील छ। आयोगका वर्तमान सदस्यसचिव रेवतीप्रसाद ढकालको भनाइमा, "आयोग गठन हुँदा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासी भनेर देशभर ५०-६० हजार परिवारको पहिचान भएको थियो।" तर, अभियानकै रूपमा जग्गा बाँड्न थालेको २० वर्षपछि पनि यो समस्या न्यून हुनुको सट्टा अपत्यारिलो ढंगले बढिरहेको छ। सदस्यसचिव ढकालले अहिले पनि आयोग क्रियाशील रहेका २५ जिल्लामा मात्रै पनि पाँच लाखभन्दा माथिको संख्यामा सुकुम्बासी रहेको विश्वासिलो अनुमान भएको बताए।

तर; सुकुम्बासी, भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको हितमा काम गर्न २०५६ सालमा स्थापना भएको 'नेपाल बसोबास बस्ती संरक्षण समाज' हाल देशभर ४५ लाख सुकुम्बासी र व्यवस्थित बसोबासी रहेको दाबी गर्छ। समाजका अध्यक्ष मानप्रसाद लिम्बूको भनाइमा, "देशभर सुकुम्बासीको संख्या १७ लाख छ। यसबाहेक २८ लाख अव्यवस्थित बसोबासी छन्।" आयोगको बुझाइ र समाजको दाबीबीच संख्यामा विवाद देखिन्छ तर यी दुवै विवरणबाट सुकुम्बासी समस्या झन् बढिरहेको देखिन्छ।

यो समस्या समाधान गर्न पछिल्लो २० वर्षमा सरकारले स्थायी संयन्त्र बनाएरै काम गऱ्यो। २०४७ सालमा तत्कालीन अन्तरिम सरकारले

द्रोणप्रसाद आचार्यको अध्यक्षतामा वन संरक्षण कार्यदल बनाएको थियो। कार्यदलले आफ्नो प्रतिवेदनमा 'व्यापक रूपमा वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी बसोबास हुनु नै वन क्षेत्र अतिक्रमणको प्रमुख कारण हो' भन्ने निष्कर्ष निकालेको थियो। कार्यदलले समस्या समाधानका लागि 'व्यावहारिक रूपमा ठोस काम गर्नुपर्ने' सुझाव दिइयो। त्यही सुझावबमोजिम चैत २०४७ मा आवास तथा भौतिक योजना मन्त्री अध्यक्ष रहने गरी सरकारले सुकुम्बासी समस्या समाधान केन्द्रीय समन्वय समिति बनायो। २०४८ सालको आम निर्वाचनमा सुकुम्बासी समस्या ठूलै चुनावी मुद्दा भएको थियो। नभन्दै २०४८ मंसीर महीनामा सरकारले समन्वय समितिको ठाउँमा सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग बनायो।

आयोगको अध्यक्ष अथवा भूमिसुधार मन्त्री भएर शैलजा आचार्य, ऋषिराज लुम्साली, बुद्धिमान तामाङ, प्रकाशचन्द्र लोहनी, चन्दा शाह, तारणीदत्त चटौत, प्रभुनारायण चौधरीले धेरथोर जग्गा बाँडेर समस्या समाधान गर्न खोजे। हालका आयोग प्रमुख गोपालमणि गौतमले समेत सुकुम्बासीलाई जग्गा बाँडेर समस्या समाधान हुने छाँटकाँट छैन। आयोगको अभिलेखअनुसार, शैलजा आचार्यले करीब २३ सय बिघा जग्गा बाँडेकी थिइन्। त्यसपछिका अध्यक्ष ऋषिराज लुम्सालीले लालपुर्जा वितरणमा रेकर्ड नै बनाएका थिए। उनले आफ्नो करीब एकवर्षे छोटो कार्यकालमा झण्डै २२ हजार बिघा जग्गा वितरण गरेका थिए। यसपछि धेरै जग्गा वितरण गर्नेमा तारणीदत्त चटौतको नाम आउँछ। उनले लगभग ३१ हजार परिवारका लागि करीब सातहजार बिघा जग्गा बाँडेका थिए। भूमिसुधार मन्त्रीहरू गंगाधार लम्साल, सिद्धराज ओझा, राज्यमन्त्री मोहम्मद अफताव आलमका कार्यकालमा गरेर जम्मा ९ हजार ४५० बिघा जग्गा वितरण भएको आयोगको अभिलेखले देखाउँछ। मन्त्रीहरू बुद्धिमान तामाङ र प्रकाशचन्द्र लोहनीले धेरै जग्गा वितरण गर्न सकेनन्, बरु चन्दा शाहले ३५२ बिघा जग्गा बाँडेकी थिइन्। आयोगको तथ्याङ्क अनुसार २०४६ सालपछि हालसम्म डेढ लाख परिवारलाई जग्गा वितरण गरिसकिएको देखिन्छ तर समस्या झन्-झन् बढ्दो छ।

पञ्चायतकालमा पनि सुकुम्बासीलाई जग्गा दिन विभिन्न अभियान चलाइएको देखिन्छ। यस क्रममा २०१७ देखि २०४६ सालसम्म विर्ता उन्मूलन ऐन, पुनर्वास विभाग गठन ऐन, झोडा ऐन जस्ता कानून

बनाइएका थिए। त्यसैगरी अञ्चल बसोबास कार्यालय, क्षेत्रीय बसोबास कार्यालय, वन क्षेत्र सुदृढीकरण उच्चस्तरीय आयोग बनाएर समस्या पहिचान गर्ने र समानको उपाय पहिल्याउने प्रयत्न भएको देखिन्छ। तर, पञ्चायत ढले पनि सुकुम्बासी समस्या ढलेन।

नेपालमा सुकुम्बासी समस्या देखिन थालेको कहिलेदेखि हो भन्ने यकिन विवरण पाउन सजिलो छैन। तर, भूमि मामिला जानकारहरूका भनाइमा, २०१३ सालमा चितवनको राप्ती दूनमा तत्कालीन मन्त्री बखानसिं गुरुङले वन फँडानी गरी बसोबास गराएको देखिन्छ। त्यसपछि २०१३ देखि २०१७ सालसम्म सुकुम्बासीसम्बन्धी कुनै काम भएको पाइँदैन। २०१७ सालपछि भने तत्कालीन राजा महेन्द्रले नै भूतपूर्व सैनिकहरूलाई झापा, बुटवल, बाँके, बर्दिया, नेपालगञ्ज लगायतका जिल्लामा बसोबास गराउन स्वीकृति दिएका थिए। बसोबासका लागि तत्कालीन रक्षा सहायक मन्त्री गिरिप्रसाद बुढाथोकीलाई भूतपूर्व सैनिकहरूले तत्कालीन राजालाई बिन्ती गरिदिन आग्रह गरेका थिए। बुढाथोकीको आग्रहपछि भूपू सैनिकहरूलाई जग्गा वितरण गरिएको थियो। त्यसबेला झापाको गरामनीबाहेक अन्य स्थानका भूपू सैनिकहरूलाई भने व्यवस्थित रूपमा जग्गा वितरण हुनसकेको थिएन। भूपू सैनिकहरूलाई बाँडिएको केही जग्गा २०२४/२५ सालमा भूमि प्रशासन लागू भएपछि दर्ता भएको थियो। भूमि प्रशासन लागू भएपछि भने जमिनदारहरूको जग्गा खोसेर सुकुम्बासीलाई वितरण गरियो। पूर्व-पश्चिम राजमार्ग बनेपछि राजमार्ग छेउछाउमा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबास गर्नेहरूको समस्या झन् थपियो। भूमिसुधार मन्त्रालयका पूर्व उपसचिव खड्गबहादुर गुरुङको भनाइमा, "पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरू रोजगारीको खोजीमा राजमार्ग आसपास आउन थाले। भूतपूर्व गोर्खा सैनिकहरू पनि राजमार्गको छेउछाउमा फँडानी गरी बस्न थालेकाले पहिलोपल्ट यहाँ ठूलै समस्या देखिएको थियो।"

राजमार्ग छेउछाउमा अनियन्त्रित बसोबास बढेपछि तत्कालीन राजा महन्द्रले राजमार्गको दक्षिणतर्फ बस्ती बसाउन आदेश दिएका थिए। पञ्चायती सरकारले चुरे जंगल संरक्षण तथा भू-क्षय नियन्त्रणका लागि राजमार्ग दक्षिणमा वन फँडानी गरी सुकुम्बासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई बसोबासको व्यवस्था गरेको थियो। त्यसबखत राजमार्ग

उत्तरतर्फ बसोबास गरिरहेकालाई समेत दक्षिणतर्फको वन फँडानी गरी बसोबास गराइएको थियो ।

२०५२ सालमा नेकपा (एमाले) ले गठन गरेको उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोगका अध्यक्ष केशव बडालले लेखेको 'भूमि र कृषिको अर्थ राजनीति' पुस्तकका अनुसार, २०११ सालमा लागू गरिएको भूमिसुधार कार्यक्रमको एउटा उद्देश्य भूमिहीनहरूलाई जमिन दिनु पनि थियो। त्यसैले तराईमा १७ हेक्टर, पहाडमा ४ हेक्टर र काठमाडौंमा २.५ हेक्टर हदबन्दी कायम गरिएको थियो । हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गामा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूलाई बसोबास गराउने कार्यक्रमको उद्देश्य थियो तर त्यो कार्यक्रमबाट अति न्यून मात्रामा जग्गा प्राप्त भयो । देशभरबाट ४५ हजार बिघा जमिन प्राप्त भएको थियो, २२ हजार बिघा बर्दिया जिल्लाबाट र बाँकी अन्यत्रबाट । त्यो जग्गा पनि सबै भूमिहीनहरूलाई वितरण हुन सकेन। यसबाट नेपालमा सुकुम्बासी र भूमिहीनका नाममा राजनीति गर्ने काम आज मात्र भएको होइन भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

अहिले समस्या कस्तो भन्ने थाहा पाउन पूर्वमा इटहरीको एउटा घटना थाहा पाए पुग्छ। १८ मंसीर, २०६७ मा सुनसरी जिल्लाको इटहरी नगरपालिका-६ मा बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीले आफ्नै बस्तीमा प्रदर्शन गरे। प्रदर्शनमा सहभागी हुनेमध्ये एक थिए- सन्जु विक। उनको भनाइले नेपालमा सुकुम्बासी राजनीतिका धेरै पक्षहरू खोतल्न मद्दत गर्छ। उनी भन्छन्, "धनाढ्यहरूले खेती गरुन्जेल कोही नबोल्ने, अनि हामी सुकुम्बासी बस्दा चाहिं प्रशासनको टाउको दुख्ने ?" आफूलाई त्यहाँ बस्न उकास्ने राजनीतिक दलका नेताप्रति पनि उनी आक्रोशित छन् । सन्जु प्रश्न गर्छन्, "यदि बस्न मिल्दैनथ्यो भने नेताहरूले किन रकम लिएर यहाँ बसाए त ?" सुनसरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयले तीन दिनभित्र घर-टहरा भत्काउन सूचना जारी गरेपछि सन्जुसहितका सुकुम्बासीहरू प्रशासन र दलका नेताप्रति त्यतिविघ्न असन्तुष्ट भएका थिए।

अर्का सुकुम्बासी कृष्ण राईको भनाइले उनीहरू त्यस क्षेत्रमा सुकुम्बासी भएर बस्नुको आर्थिक र राजनीतिक कारण समेत खुलासा गर्छ । कृष्ण भन्छन्, "बसोबास गराउने भनेर एकीकृत नेकपा माओवादी, मातृका यादव नेतृत्वको माओवादी निकट सुकुम्बासी संगठनका स्थानीय नेताले रु.१०

हजारदेखि रु.३५ हजारसम्म लिए।" उनीहरूले घरलौरी रकम लिएर खाली जग्गामा बसोबास गराएको भए पनि अहिले आफूहरूको 'घर पनि नहुने, पैसा पनि डुब्ने' अवस्था आएको कृष्णको गुनासो थियो।

इटहरीको यो समस्या मुलुकभरिको समस्या हो। झापा, मोरङ, नवलपरासी, बाँकेलगायतका जिल्लामा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबास गर्नेहरूको समस्या अन्य जिल्लाको तुलनामा बढी छ। सरकारी जग्गा, सार्वजनिक, पर्ति, ऐलानी, वन क्षेत्र, मुख्य र हुलाकी राजमार्ग खाली भएको क्षेत्रमा सुकुम्बासीहरूको बसोबास छ। जंगल छेउछाउ बस्ने, खेती गर्ने ठाउँ वरिपरि बसोबास गर्नेमा मात्र यो समस्या सीमित छैन। अहिले राजधानी काठमाडौंसँगै देशका मुख्य शहरहरू तथा उदाउँदा शहरी क्षेत्र र राजमार्ग वरिपरिका साना बजार क्षेत्रमा समस्या बढ्दो क्रममा छ। नदी र वन क्षेत्र छेउछाउमा झुपडी हालेर बस्ने क्रम झन् बढ्दो छ।

सुकुम्बासी थरीथरीका

नेपाल बसोबास बस्ती संरक्षण समाजका सुनसरी अध्यक्ष थामसेर लिम्बूको थातथलो तेह्रथुमको आठराई हो। स्थापनाकालदखि नै लिम्बू समाजमा आवद्ध छन्। धरानको पश्चिम-उत्तरमा पर्ने एउटा सानो बस्तीमा लिम्बूको २ कट्ठा जग्गा र टहरो छ। आफ्ना पुर्खाहरू आठराईमा नै बसोबास गर्दै आए पनि बाबु-बाजेको नाममा मात्र घरजग्गा भएकोले 'आफू सुकुम्बासी भएको' उनको बुझाइ छ। ६ हजार १३० घरधुरीको अव्यवस्थित बसोबास छ, धरानमा। तर, समाजको विवरणअनुसार, त्यहाँ थामसेर जस्ता ३२ हजार सुकुम्बासी बसोबास गरिरहेका छन्। सुकुम्बासी राजनीतिले मानिसको ज्यान पनि लिएको छ। १० मंसीर, २०६६ मा एकीकृत नेकपा माओवादीको उक्साहटमा वन क्षेत्र कब्जा गरेर बसेका सर्वसाधारण र सुरक्षाकर्मीबीच भिडन्त भयो। कैलालीको डुँडेश्वरी वन क्षेत्रमा भएको सो भिडन्तमा एक सुरक्षाकर्मीसहित सातजनाको ज्यान गएको थियो। डुँडेश्वरी वन क्षेत्रमा १५ हजार परिवार ५२५ विघा वन अतिक्रमण गरी बसेका थिए। झडपपछि प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपाल र माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' बीच क्षतिपूर्ति दिने सहमति भएपछि मामिला गुपचुप भयो।

अर्का उदाहरण हुन्, सङ्खुवासभाका माइकल याक्खा । प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेपछि उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न सङ्खुवासभाबाट धरान झरेका माइकल अहिले त्यहाँको सुकुम्बासी बस्तीका बासिन्दा भएका छन् । उनी धरानको पूर्व-दक्षिणमा पर्ने सेउती खोला किनारको ऐलानी जग्गामा टहरा बनाएर बसेका छन् । "कुनै योजना थिएन, अलिकति जग्गा रोकेर बसेको थिएँ", याक्खा भन्छन्, "अहिले त्यो जग्गा थोरैमा पनि रु.६० हजारमा सजिलै बिक्छ ।" यो काममा दलका स्थानीय नेताहरूले आफूलाई सहयोग गरेको उनी लुकाउँदैनन् ।

मुस्किलले हातमुख जोर्न पुग्ने ताप्लेजुङको घरजग्गा बन्धकी राखेर तराई झरेका मिलन विक अहिले झापाका सुकुम्बासी हुन् । माईखोला किनारको ऐलानी जग्गामा सपरिवार बसोबास गरिरहेका विक तराईमा आएपछि साहूको जग्गा अधियाँमा कमाइ गरेर परिवार पाल्न सकेको बताउँछन् । उनी हाकाहाकी भन्छन्, "पहाडमा भन्दा सजिलोसँग थोरै श्रम गरेर खान पुग्ने भएकोले म झापामा सुकुम्बासी भएर बसेको हुँ ।"

खोटाङमा आमा मनमाया राईको नाममा विमानस्थल बनाउन ६१ रोपनी जग्गा नि:शुल्क दिने स्वर्गीय सर्वधन राईका छोरा केशव राई अहिले काठमाडौं जागृतिनगरको सुकुम्बासी बस्तीमा बस्छन् । स्वर्गीय सर्वधन राईको खोटाङमा ५२ ढोके भव्य घर र जग्गा भए पनि उनकी श्रीमती शुक्रमती र छोरा केशव २०५७ सालदेखि सुकुम्बासी बस्तीमा बस्छन् । माओवादी द्वन्द्वका बेला आमालाई लिएर राजधानी छिरेका केशव भन्छन्, "विमानस्थल स्थापना गर्न त्यत्रो जग्गा नि:शुल्क दियौं, अहिले आफैं सुकुम्बासी भइयो ।" काङ्ग्रेस छाडेर राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टीमा लागेका केशव भन्छन्, "सुकुम्बासीको नाममा पार्टीहरू चुनावका बेला राजनीति गर्छन्, तर समस्याको दीर्घकालीन समाधान खोज्न कोही अघि सर्दैनन् ।" राईको यो भनाइले नेपालमा सुकुम्बासी समस्याको अर्थ-राजनीति बुझ्न सहयोग गर्छ ।

सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगले 'आफ्नो र आफ्नो परिवार वा अंशियारका नाममा जग्गाधनी वा मोहीको हैसियतले नेपालमा कुनै घर वा जग्गा नभएको, जीविकोपार्जनका लागि कुनै व्यापार-व्यवसाय नभएको र कृषिसम्बन्धी श्रम गरी गुजारा चलाएको, घर वा जग्गाविहीन नेपाली नागरिक वा निजप्रति आश्रित परिवार'लाई सुकुम्बासी मानेको

छ । बृहत् नेपाली शब्दकोशले चाहिं 'आफ्नो स्वामित्वको प्रमाण विना सरकारी जग्गामा घरबास बनाई भोगचलन गरी आएका व्यक्ति' लाई सुकुम्बासी मान्दो रहेछ ।

त्यसैगरी अव्यवस्थित बसोबासी भन्नाले, 'आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा हाल बसोबास गरिरहेको इलाकामा घरजग्गा नभई अन्यत्र कतै घरजग्गा भएको, सम्बन्धित क्षेत्रको मतदाता सूचीमा नाम समावेश भएको वा सो स्थानमा बसोबास गरी आएको भनी स्थानीय निकाय र सो क्षेत्रको सुकुम्बासी समुदायबाट सिफारिस प्राप्त गरेको कुनै सरकारी, पर्ति वा ऐलानी जग्गामा घरबास गरी बसेको' भन्ने बुझिन्छ ।

जग्गा वितरण समाधान होइन

सुकुम्बासी समस्याका स्रोतहरू विभिन्न देखिन्छन् । सामन्ती भू-प्रथाको प्रभाव, प्राकृतिक प्रकोप, विभेदपूर्ण सामाजिक संरचना, उन्नत कृषि विकास प्रणालीको अभाव, अवसरको अभाव, स्थान छाड्ने स्वतन्त्र अवसर

४३ हजार बिघा जग्गा बाँडियो

क) वि.सं. २०४८ - आवास तथा भौतिक योजना मन्त्री बलबहादुर राई - जग्गा वितरण गर्ने निर्णय मात्रै गरेको ।
ख) वि.सं. २०४९ - शैलजा आचार्य - २३ सय बिघा
ग) वि.सं. २०५१ - ऋषिराज लुम्साली - २२ हजार बिघा
घ) वि.सं. २०५२/५४ - बुद्धिमान तामाङ, प्रकाशचन्द्र लोहनी, चिरञ्जीवी वाग्ले- लगत संकलन गर्ने काम मात्रै भएको ।
ङ) वि.सं. २०५४ - सुश्री चन्दा शाह, (३५२ बिघा) चिरञ्जीवी वाग्ले ।
च) वि.सं. २०५५ - तारणीदत्त चटौत - ७ हजार बिघा
छ) वि.सं. २०५६ - गंगाधर लम्साल, सिद्धराज ओझा, मोहम्मद अफताव आलम - ९ हजार ४५० बिघा
ज) वि.सं. २०६६ - (हालसम्म) गोपालमणि गौतम - १९ सय ५७ बिघा

आदि । यी स्रोतहरूको सम्भाव्यता हेर्दा नेपालमा सुकुम्बासी समस्याका स्रोतहरू स्थायी र दिगो प्रकृतिका छन् । यस अर्थमा यो कहिल्यै नसकिने समस्या हो ।

यो पृष्ठभूमिमा जग्गा वितरण गरेर सुकुम्बासी समस्या समाधान हुन सक्छ/सक्दैन भन्नेतर्फ बहसको थालनी हुनु जरुरी छ। पछिल्ला दुई दशकको अनुभवका आधारमा मुलुकमा जग्गा वितरण गरेर सुकुम्बासी समस्या समाधान हुन सक्दैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस पृष्ठभूमिमा यो समस्या समाधानका वैकल्पिक उपायतर्फ पनि सरकारको ध्यान जानु जरुरी छ किनकि २०५८ सालको जनगणना अनुसार देशभरिमा जम्मा घरधुरी संख्या ४२ लाख ५३ हजार २२० मध्ये छाप्रो उभ्याउने समेत जग्गा नभएका २ लाख १७ हजार ६७५ परिवार छन् । त्यसैगरी खेती गर्ने जमिन नभएका कृषि भूमिहीनहरूको सङ्ख्या ८ लाख २ हजार ६१५ परिवार छ। यति ठूलो संख्यालाई सुकुम्बासी मानेर जग्गा वितरण गरिरहने हो भने जमिन ल्याउने कहाँबाट ?

(६ वैशाख, २०६८ को *ब्लाष्ट* राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित)

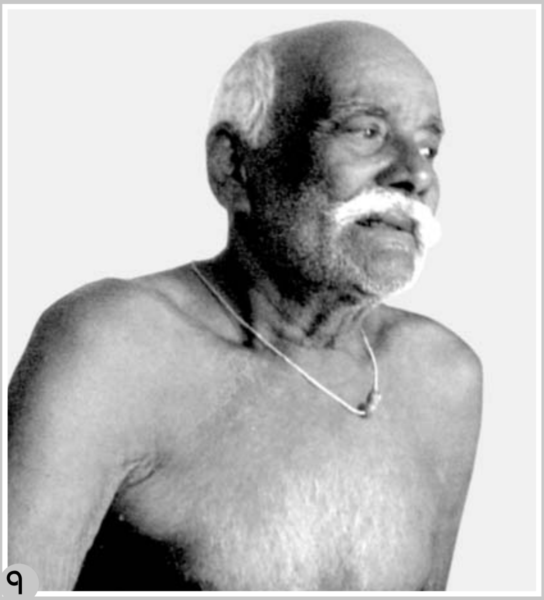

१

१५. मधेशमा सम्बोधन चाहियो

■ सरला गौतम

२

३

१. मधेश आन्दोलनताका आफ्ना भतिजा गुमाएका नारायण राय ।
२. नीलम पौडेल र सुधिरा दाहाल ।
३. नवीन मिश्र, प्राध्यापक ।

पहाडी र मधेशी भन्नु बेकार हो। हूलमूलमा हाम्रो भतिजा मारियो, पहाडीप्रति हाम्रो कुनै वैरभाव छैन।

२०६३/६४ को मधेश आन्दोलनमा घुसेको साम्प्रदायिक विद्वेष रोक्ने मानिसहरू नभएका भए नेपालले ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्ने थियो ।

“अहिले एकजना रामएकवाल मारिए पनि तिमीहरू सयौं रामएकवाल जिउँदै छौ । बदला लिन गयौ भने सबै मारिन्छौ । मेरो भतिजलाई बदमासहरूले मारेको हो, पहाडीहरूले हैन ।”

मधेश आन्दोलनताका सर्लाही हरिऔनमा व्यक्तिगत काममा मोटरसाइकलमा हिंडिरहेका रामएकवाल राय पहाडी समुदायका केही उपद्रवीहरूको आक्रमणमा परेर मारिएपछि २० माघ २०६३ को मधेशी जनअधिकार फोरमको जुलुसका सहभागीमध्ये रामएकवालको घर पुगेका केही आक्रोशित मधेशी युवकहरूलाई उनका ७८ वर्षका काका नारायण रायले यसो भनेर सम्भावित भिडन्त रोकेका थिए । मलङ्गवास्थित त्यही घरमा चार वर्षपछि नारायणले भने, “यसमा पहाडी र मधेशी भन्नु बेकार हो । हूलमूलमा हाम्रो भतिजा मारियो, पहाडीप्रति हाम्रो कुनै वैरभाव छैन ।”

उनका छोरा नवलकिशोरले साथी नरेन्द्र भट्टराईको नाम लिँदै थपे, “त्यो हूलमा हामीलाई बचाउने पनि पहाडीहरू नै थिए ।” यी बाबुछोरासँग त्यो बेला पहाडी समुदायका कुन-कुन सज्जनले कसरी मद्दत गरे भन्ने लामो नामावली नै छ । राय परिवारले पनि आफ्नो घरमा केही पहाडीलाई लुकाएका थिए । त्यत्रो क्षति बेहोरेको राय परिवारका सदस्यका आँखामा देखिएको करुणा, शान्ति र क्षमाभाव मानवताको उच्चतम नमूना थियो ।

बलियो सद्भाव

सर्लाही, हरिऔनका नागरिक अगुवा डिल्ली उप्रेती त्यतिबेला चर्किएको साम्प्रदायिक विद्वेष मत्थर पार्न सकेकोमा आफूलाई विश्वयुद्ध जितेजस्तो भएको बताउँछन् । त्यो बेला उप्रेतीलगायतका सज्जनले आफ्नो क्षेत्रका मधेशी समुदायलाई पहाडी अतिवादीहरूबाट जोगाउन ठूलै कसरत गर्नुपरेको थियो । उप्रेती सम्झन्छन्, "राजनीतिक दल र प्रशासनसँग सहकार्य गरेर घर-घर पुग्यौं, सबैलाई आफ्नो थातवास छाडेर नहिंड्न भन्यौं । कतिपय साथीले हामीलाई नै धम्क्याए ।"

त्यस्तो बेलामा वैरभाव राख्नेले भोलि कसैलाई बाँकी राख्दैनन् भन्ने बुझेका नागरिक समाजका अगुवाले विग्रहको आगो फैलन नदिन अथक् प्रयास गरे । हरिऔनको आफ्नो पसल जोगाइदिन पत्रकार चूडामणि वाग्लेले ठूलै जोखिम मोलेको महेन्द्र चौधरी बताउँछन् । लालबन्दीका सर्वदलीय समितिका संयोजक सीताराम दाहालको नाम लिँदा स्थानीय व्यापारी कुशेश्वर साहको गला अवरुद्ध हुन्छ । यो सद्भावले हरिऔन र लालबन्दीमा अहिले आपसी सहकार्य अझ बढाएको छ । बजार व्यवस्थापन समिति बनाउँदा होस् वा विकासका अरू काम गर्दा, नगरपालिका बनाउने कुरामा होस् या अन्य सामाजिक विषयमा– दुई समुदाय मिलेर निर्णय गर्ने अभ्यास बढेको छ ।

मधेश आन्दोलनको अर्को केन्द्र धनुषाको बरमझियाका विनोद यादव त्यसबेला दुवैतिरका उच्छृङ्खल तत्वले साम्प्रदायिक भावना भड्काउने कोशिश गरेको बताउँछन् । जनकपुरमा आफूले सधैं किनमेल गर्ने पहाडी समुदायका व्यक्तिको पसलमा पहाडे मूलकै एक दलालले जबरजस्ती जग्गा बिक्री गराइदिन रु.५ हजार बैना फालेर हिंडेको देखेपछि दलाल आउने भनेको दिन त्यहाँ पुगेर विनोदले ती दलाललाई भगाएका थिए । "हामीहरूले त्यसताका समाजकल्याण युवा संघका साथीहरूसँग मिलेर

....

जनकपुरबाट 'पहाडी' भएर खेदिएको, हेटौंडा आएपछि फेरि 'मधेशी' भएँ ।

– नीलम पौडेल

पहाडीलाई धम्क्याइएका यस्ता अरू घटनामा पनि बदमाशहरूलाई ठीक पारेका थियौं", विनोद सम्झन्छन् ।

जनकपुर मुरलीचोकका पुस्तक बिक्रेता गौतम ढुङ्गेलको पसलमा एउटा अराजक हूलले आगजनी गर्न खोज्दा ढाल बनेर उभिनेमा स्थानीय कृष्ण झा लगायतका मधेशी युवक थिए । आन्दोलन अवधिभर दाल-तरकारी लगायतका अत्यावश्यक सामान किनेर ढुङ्गेलको घरैमा पुऱ्याइदिने पनि झाकै समूह थियो । ढुङ्गेल भन्छन्, "यहाँ भएका छिटफुट ज्यादती र क्षति कृष्ण झा जस्ता मधेशीको सद्भावपूर्ण सोचका अगाडि केही हैनन् ।"

पहाड जत्रो पीडा

जनकपुर भानुचोकको घर बेचेर त्यसैमा एक वर्ष डेरा गरी बसेका रोशन ढकाललाई बाबुले रहरले बनाएको र आफू जन्मेहुर्केको त्यो घर छोड्नु पर्दा मनमा ठूलो चोट परेको छ । आफ्नो थातथलो छाडेपछि बिग्रेको आर्थिक अवस्था सम्हालिंदै गए पनि वर्षौं लगाएर बनाएको सामाजिक पहिचान गुमेको छ । "आफ्नै ठाउँलाई आफ्नो भन्न नसक्ने अवस्थामा पाउँदा व्यक्त गर्नै नसकिने पीडा हुँदोरहेछ", उनी भन्छन् ।

मधेश आन्दोलनको क्रममा जनकपुर लगायतका ठाउँबाट विस्थापित भएर हेटौंडा आएका मानिसहरूले नयाँ ठाउँलाई आफ्नो मान्न सकेका छैनन् । हेटौंडा कमानेमा बसेकी नीलम पौडेल आफूहरू जनकपुरबाट 'पहाडी' भएर खेदिएको, यता आएपछि फेरि 'मधेशी' भएको बताउँछिन् । नीलमसँगै रहेकी सुधिरा दाहालले भनिन्, "आन्दोलन सकिएपछि एकपटक जनकपुर गएँ । जानकी मन्दिर पुग्दा बरर आँशु झ्र्यो, रोएर फर्किएँ । परिस्थिति सुध्रियो भने उतै जान्छु ।"

आन्दोलन सकिएपछि एकपटक जनकपुर गएँ ।
जानकी मन्दिर पुग्दा बरर्र आँशु झ्र्यो ।
परिस्थिति सुध्रियो भने उतै फर्कन्छु ।
– सुधिरा दाहाल

शासकीय दोष

२०६३/६४ को मधेश आन्दोलन सामुदायिक नभई, शासकीय दोषको परिणाम थियो। विभिन्न समयका प्रजातान्त्रिक आन्दोलनबाट राजनीतिक रूपमा जागृत मधेशका बासिन्दा २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि पनि आफ्ना समस्या सम्बोधन नभएर मुलुकको मूलधारमा नपरेको आक्रोशको परिणाम थियो, त्यो आन्दोलन । जनकपुरका एमाले नेता शीतल झा कुनै पनि राजनीतिक परिवर्तनको फाइदा मधेशका गाउँसम्म नपुगेको बताउँछन् । "मधेश आन्दोलनताका मुसहर जस्ता अति सीमान्तकृत जातिका मानिस पनि सडकमा आए", झा भन्छन्, "उनीहरू पहाडे सत्ता र मधेशका ठालू विरुद्ध आन्दोलित थिए ।"

२०६२/६३ को जनआन्दोलनमा सबै दल एकठाउँमा उभिएर राजतन्त्र नै फाल्दा पनि पहिचान र अधिकारको सवालमा आफूहरू पछि परेको ठानेर मधेश जागेको थियो । त्यही जागृतिले मुलुकलाई संघीय प्रणालीमा पुऱ्यायो। आम मधेशीले समानता, समावेशीपन र समृद्धिको लागि संघीयता चाहेका हुन् । रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पसका प्राध्यापक नवीन मिश्र भन्छन्, "एक मधेश एक प्रदेश त राजनीतिको रोटी सेक्ने नारा मात्र हो, जनताको उन्नतिसँग यसको खासै लेनादेना छैन ।"

केन्द्रीकृत राज्यबाट कर्णाली र सुदूरपश्चिम पनि उत्तिकै उपेक्षित थिए । तर, मधेशी समुदायको पहिचानको प्रश्न र राजनीतिक चेतनाले मधेशलाई अगाडि जगायो। राजनीतिक विश्लेषक सीके लाल माओवादीको हिंसात्मक विद्रोहका कारण मधेशसँग नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमाले जस्ता पार्टीहरूको दूरी बढेको तथा त्योसँगै स्थानीय तहमा एकखालको

अविश्वास सिर्जना भएको बताउँछन्, जसले मधेशी सवालमा मधेशीकै नेतृत्व आवश्यक ठान्यो। लाल भन्छन्, “लामो दासता सहेको अनुभव गरेका मधेशीहरू मौका पाउनासाथ सडकमा आए। यो मौकामा मधेशी नेताहरू पनि जनतासँग रहे। राजावादीहरूको बाहुल्य रहेको अधिकांश पहाडी नेताहरू हेरेको हेर्‍यै हुनपुगे।” मधेश आन्दोलनको प्रमुख घटक मधेशी जनअधिकार फोरम नेपालका धनुषा जिल्ला सभापति शेषनारायण यादवको भनाइमा, मधेशी समुदायले राज्यबाट ‘मुनाफा कम र मुसिबत ज्यादा’ सहनुपरेकोले आफ्नो स्थान खोजेर बाँकी नेपालसँग जोडिन लोकतान्त्रिक आन्दोलन गरेका हुन्।

मधेश उहिलेको भारदारी दिन फर्काउन हैन, समानता र सामेलीपनको लागि जागेको थियो। मल्लकालमा काठमाडौंमा तिरहुतिया (मैथिल)हरूको ठूलो प्रभाव थियो। तर, नेपाल एकीकरणलगत्तै भारदारी लडाईंमा अल्मलिन पुगेको केन्द्रीय राज्यसत्ता मधेशप्रति उदासीन हुन थाल्यो, मधेश राज्यको मूलधारबाट बाहिरिन पुग्यो। साहित्यकार धीरेन्द्र प्रेमर्षिको शब्दमा, “एकीकरण भनियो, गरिएन।”

राणाशाहीले मधेशलाई ‘विर्ता’ र ‘शिकार खेल्ने थलो’ भन्दा बढी महङ्खव दिएन। पञ्चायतकालमा राजा महेन्द्रले मधेशका उपल्लो जाति र वर्गका केही व्यक्तिलाई राज्यका विभिन्न निकायमा अवसर दिए पनि सम्पूर्ण मधेशी समुदायलाई मूलधारमा समाहित गर्ने प्रक्रियामा उनकै ‘गोर्खाली राष्ट्रवाद’ अवरोध बन्न पुग्यो। यसरी जनताको एउटा हिस्सा राज्यको एकीकृत भूगोलमा पनि विभाजित अवस्थामा रहिरह्यो। पछि भएका राजनीतिक परिवर्तनले पनि यो समस्यालाई यथोचित सम्बोधन गर्न सकेनन्। यही क्रममा भएको २०४६ सालको परिवर्तनले देशलाई धेरै पाटाहरूमा खुला गरायो, जनअधिकारका सवालहरू मुखर भएर आए। विशेषत: जनजातिहरू राज्यसँग अधिकारको मोलमोलाइ गर्न सक्षम भए। तर, मधेशीहरूको स्थिति पुरानै रह्यो। जनकपुरका राजनीतिकर्मी लालकिशोर साह भन्छन्, “प्रजातान्त्रिक सरकारहरूले मधेशको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सवालमा ध्यान नदिँदा उत्पन्न भएको ‘ग्याप’मा माओवादीले हिंसा प्रवेश गरायो जुन मधेशीहरू चाहँदैनथे। त्यसपछि शान्तिपूर्ण रूपमा भएको दोस्रो जनआन्दोलनको परिवर्तनले पनि मेट्न नसकेको तृष्णा मधेश आन्दोलनमा प्रकट भयो।”

कमानेमै भेटिएका विजयकुमार पौडेलले पुर्ख्यौली थलो जनकपुर छोडेर हिंड्नुपर्दाको पीडा असह्य भएको बताए । जनकपुरलाई मनमा राखेर हेटौंडामा बसिरहेका यी विस्थापितले मकवानपुरको चुरेमा सहज महसुस गर्न सकिरहेका छैनन् । तीन पुस्तादेखि जनकपुरमा बसेका दिलीपबहादुर क्षेत्री सामुदायिक विग्रहको त्यो कालो रात सम्झँदा अझै त्रसित हुन्छन्। त्यसबेला उनको परिवार केही मधेशी छिमेकीकै सहयोगमा रातारात बर्दिवास पुगेको थियो। उनी भन्छन्, "त्यसरी भाग्नुपर्दा हामीलाई पीडा भएको थियो भने उहाँहरूलाई ग्लानि। अँगालोमा केही बेर रोएर छुट्टिएपछि फेरि भेट भएको छैन।"

बर्दिवासबाट पछि हेटौंडा आइपुगेका क्षेत्रीको जनकपुरमा अवकाश पाउन सात वर्ष मात्र बाँकी रहेको सडक विभागको जागीरसँगै एक युग खर्चेर बनेको परिचय गुमेको छ। मणि हराएको नाग भएको महसूस गरिरहेका क्षेत्रीसँग जीवनको यो मोडमा अर्को परिचय बनाउने समय छैन । उनी जनकपुरका साथी-भाइ, सामाजिक सम्बन्ध र मेला-पर्व सम्झिरहन्छन् ।

उता पनि दुखेको छ

मधेशीहरूमा पनि पहाडी छिमेकीहरू हिंड्दा दुःखी नहुने कोही छैनन् । वर्षौंको सम्बन्धमा परेको आघातले धेरैको मन रोएको छ। सयौं वर्षदेखि सँगै बसेका मधेशी-पहाडी अनेक रिश्ता, नाता, विवाह, उत्सव, पूजाआजा र मर्दापर्दा सँगै हाँसे-रोएका थिए । जनकपुर उद्योग वाणिज्य संघका पूर्व अध्यक्ष श्यामप्रसाद साह आमाबुबा, भाइबहिनी समानका मान्छेहरू रोएर जाँदा आफूहरूको मन टुटेको बताउँछन्। जनकपुरस्थित रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पसका प्राध्यापक नवीन मिश्र थप्छन्, "पहाडीहरू

"पहाडीहरू दुःखी भएर जाँदा कोही मधेशी खुशी छैनन् । हाम्रो भागमा आत्मग्लानि परेको छ ।"
– नवीन मिश्र, प्राध्यापक

दुःखी भएर जाँदा कोही मधेशी खुशी छैनन्। हाम्रो भागमा आत्मग्लानि परेको छ।"

यति पुरानो मिश्रित समाजमा कहाँबाट कसरी साम्प्रदायिक विद्वेष छिऱ्यो, सबै रनभुल्लमा छन्। मधेशी समुदायका थुप्रै मानिसले पहाडीको विस्थापनलाई मधेशको सहिष्णु समाजको हार ठानेका छन्। जनकपुरको मालपोत कार्यालय अगाडिको मिठाई पसलमा भेटिएका सुरेश तिवारीले आफूहरू छिमेकी लखेट्ने समूहको रूपमा बदनाम भएको र पहाडी दाजुभाइहरू त्यसरी जाँदा दुःख पोख्न पनि नपाएको ग्लानि व्यक्त गरे। ढल्केवरका चियापसले विजय साहले भने, "सँगै हुर्केका पहाडी साथी हिँडे, हामी बस्नेहरू नयाँ मान्छेका धाकधम्की र चालामाला हेरिरहेका छौं।"

सयौं वर्षको मानवीय सम्बन्धबाट बनेको सामाजिक संरचना क्षणिक लाभको लागि गरिने राजनीति भन्दा धेरै बलियो हुन्छ। जनकपुरका एमाले नेता शीतल झा विस्थापनको सबैभन्दा ठूलो चोट सामाजिक सम्बन्धमा परेको बताउँछन्। जनकपुरमा अहिले पहाडी समुदायको अभाव खट्केको छ। पारिवारिक सूचीमा रहेका साथीहरूलाई विवाह, ब्रतबन्धमा निम्तो गर्न नपाउँदा मधेशीहरू रुस्कन्छन्। विश्लेषक सुरेन्द्र लाभको भनाइमा, इन्द्रेणीबाट कुनै रङ हराए जस्तो फिक्का भएको छ– जनकपुर।

विविधतामा बल

२०४५ सालमा वन विभागले कमला नहरको डीलभरि रोपेको सिसौ १० वर्षपछि सबै मरेका र अरू जातका बिरुवासँग मिसाएर रोपेको सिसौ सबै बाँचेका थिए। सिसौको यो साङ्केतिक उदाहरण दिँदै जनकपुरका मानव अधिकारकर्मी रोशन ढकाल भन्छन्, "यसैगरी एक्ल्याएर राख्ने हो भने जनकपुरको हालत पनि कमला नहरको सिसौको जस्तै हुनसक्छ।"

हुन पनि, तराई-मधेशको नयाँ पुस्ता अहिले मिश्रित समाज र त्यसबाट निसृत सद्भावको अभावमा हुर्कंदैछ। बरमझियामा भेटिएकी रेखा यादवले पहाडी समुदायको विस्थापनपछि एकअर्को समुदायका राम्रा कुरा लिने वातावरण हराएको बताइन्। उनी भन्छिन्, "उनीहरू छठमा रमाउँथे, हामी तीजमा। मैले दुवै समुदायको रीतिस्थिति थाहा पाएँ, तर मेरा सन्तानले त्यो नपाउने भए।" रेखाले अर्थ्याउन खोजेको

मिश्रित समाजको त्यो गतिशील र बृहत् सोच अहिलेको मधेशमा कुण्ठित भएको छ ।

मधेश आन्दोलन बाँकी नेपालसँग छुट्टिन हैन, एकाकार हुन भएको थियो । बलात् विस्थापनबाट पहाडी समुदायमा उत्पन्न पीडा र मधेशी समुदायको ग्लानि दुवै एकीकृत समाज विकासका बाधक हुन् । यी दुवै भावले मानिसलाई ऊर्जाशील हुनबाट रोक्छ । त्यसो हुन नदिने उपाय भनेको त्यो त्रासद् घटनाबारे प्रशस्त चर्चा, परिचर्चा र त्यसको निदानको खोजी हो । पत्रकार कनकमणि दीक्षित भन्छन्, “विस्थापनको चर्चा नहुनु भनेको अर्काको दु:खप्रति अनुभूतिको कमी हो ।”

दीक्षितले भने जस्तो सहअनुभूतिको कमी जिम्मेवार र संवेदनशील समाज सुहाउँदो कुरा होइन । संख्याको हिसाबले विस्थापन सानो होला, तर त्यसले सिर्जना गरेको चोट तथ्याङ्कमा समेटिने आकारको छैन । त्यसकारण, विस्थापनको यो मुद्दालाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्छ । राज्य र दलहरूले समाजलाई जिउँदो राख्न लागिपर्ने मानिसहरूको साथ लिने सचेतता देखाए भने सद्भाव फर्कन र विकासको लहर आउन धेरै समय लाग्दैन ।

(१-१५ वैशाख २०६९, को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)

१६. वन सकिंदै विपत्ति बढ्दै

■ तोयानाथ भट्टराई

१. तस्करले माइखोलामा बगाउन ठिक्क पारेका काठ ।

२. **वन सकिंदा उत्पन्न विपत्तिका शिकारः** दानावारी-१, इलामका सोमबहादुर मगर (दायाँ) र भाइ अमृत । माइखोलाको बाढीले उनीहरूको आमा, दाजु र चार विघा जमिन सबै बगायो ।

चुरे क्षेत्रका वन सखाप भएसँगै प्राकृतिक विपत्ति पनि बढ्दै गएको छ ।

तीन-चार वर्ष भयो इलामको चेप्टी बगर 'बन्दरगाह' बनेको, जहाँबाट जिल्लाको महमाई र दानाबारी क्षेत्रका मूल्यवान वनसम्पदाको माई नदीहुँदै मधेश निकासी हुन्छ । दिन ढलेपछि बन्दोबस्तीका साथ चेप्टीमा भेला हुने तस्करहरू साँझ परेपछि सिसौ र सालका ठूल्ठूला बिम र गोलिया नदीमा बगाउन थाल्छन् र त्यसलाई झापा, मोरङ र भारतीय बजारसम्म पुऱ्याइन्छ । रिपोर्टिङको सिलसिलामा चेप्टी पुगेको यो सम्वाददाता तस्करहरूको केरकारमा परेको थियो । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका पदाधिकारी नै काठ तस्करीमा लागेकाले दक्षिणी इलामको चुरे वन जोगाउन अब अरू नै उपाय खोज्नुपर्ने नाम खुलाउन नचाहने दानाबारी-३ का एक युवक बताउँछन् ।

इलामको कुल क्षेत्रफलको करीब २१ प्रतिशत चुरे क्षेत्रले ओगटेको छ । चुरेका १४ गाविसका १२४ सामुदायिक वन सबैमा 'फडानी बढी र संरक्षण कम भएको' उपभोक्ताहरू बताउँछन् । विनासको मूकदर्शक बनेका चुलाचुली, दानाबारी र महमाई गाविसका बासिन्दाहरूका अनुसार, सामुदायिक वनका पदाधिकारी नै वन मासेर कमाउन कर्मचारी, प्रहरी प्रशासन र झापासम्मका गुण्डाहरूसँग मिलेकाले विरोध गर्न सकिने अवस्था छैन। सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ इलामका अध्यक्ष ध्रुव श्रेष्ठ काठ तस्करहरू बढ्दै गएकाले उनीहरू विरुद्ध बोल्न नसक्ने अवस्था सिर्जना भएको बताउँछन् । वन कर्मचारीका लागि त चुरेको हरियाली 'भन्सार' नै बनेको बताउने महमाई-३ का हेमबहादुर प्रधान भन्छन्, "वनका कर्मचारी माईखोलामा बगाउन ठिक्क पारिएका काठ देख्यानदेख्यै गर्छन् ।"

इलाममा वर्षेनि सानाठूला २१ हजार रूख कटानी हुने गरेको जिल्ला वन कार्यालयको पुस्तिकामा उल्लेख छ । यसको अर्थ वर्षेनि एक हेक्टर वन क्षेत्र नाङ्गो हुँदैछ । यसले अकल्पनीय रूपमा बाढी र भूक्षय बढाएको छ। चुरेमा वन सकिए पूर्वी नेपालमा भोकमरी निम्तिने विज्ञहरू बताउँछन् ।

बढ्दै विपत्ति

दानाबारी-१ का सोमबहादुर मगर चुरे विपत्तिका एक भुक्तभोगी हुन् । उनले १८ वर्षको उमेरमै आफ्नो सबै जमिन माईखोलाले लगेको देखेका छन् । १३ साउन २०६८ मा धानको बीउ काढ्न खेत गएकी आमा गोरीमायालाई माईखोलाले बगायो, त्यसअघि दाजु पनि यही खोलामा परेका थिए। परिवारमा भाइ अमृत र उनी मात्र छन्। "माईको बाढीले तीन वर्षमा चार विघा जमिन लग्यो", सोमबहादुर भन्छन्, "अब एक चपरी पनि छैन ।"

आमालाई माईले बगाएपछि सोमबहादुरको कक्षा १२ को पढाइ रोकियो । १६ वर्षका भाइ अमृत सात कक्षामा पढ्दै छन् । केही समय स्कूलको एकछेउमा छाप्रो हालेर बसेका मगर दाजुभाइ अहिले पालैपालो छरछिमेकमा बस्छन् । सोमबहादुरले जीविकाका लागि गाउँकै मानिसको जमिनमा केही कुखुरा पालेका छन् । "बाँच्ने आधार केही छैन", उनी भन्छन्, "वन संरक्षण र नदी कटानको कार्यक्रम ल्याए यहीं बसेर काम गरिन्थ्यो र बगर बनेको खेतलाई पुन: खेतीयोग्य बनाइन्थ्यो ।"

यस वर्ष असारमा माई नदीले दानाबारी-१ चेप्टीमा घरखेत बगाएपछि मरिचमान चेम्जोङसहित पाँच परिवारको उठिबास भएको छ । गएको वर्षामा इलामका २३ वटा सिंचाइ आयोजनामा क्षति भयो । कुलोका मुहान बगेर आकाशे पानीको भरमा परेका खेतहरू पानी नपर्दा बाँझै हुनथालेका महमाई-१ का देवेन्द्र गिरीले बताए ।

नेपाल रेडक्रस सोसाइटी जिल्ला शाखा इलामको तथ्याङ्क अनुसार, गत तीन वर्षमा ३८ पटक बाढी आएको र सवा दुई करोड रुपैयाँ भन्दा बढीको धनमाल क्षति भएको छ । चुलाचुलीमा मात्र यो वर्षात्मा तीन वटा खानेपानी योजनामा क्षति पुग्यो । बाढीले २५१ हेक्टर सिंचाइ गर्ने

चुलाचुली-८ को रतुवा खोला आयोजनामा रु.४५ लाख र २५१ हेक्टर सिंचाइ गर्ने चुलाचुली-२ र ३ को ठूलो चाँजोखोला सिंचाइ आयोजनामा रु.३५ लाख बराबरको क्षति गरेको पूर्वाञ्चल सिंचाइ विकास डिभिजन नं.१ झापाले जनाएको छ। २५१ हेक्टर सिञ्चित क्षेत्र भएको चुलाचुली-१ को कमलखोला सिंचाइ आयोजनामा रु.२२ लाख तथा साकफारा, कोल्बुङ र इरौंटारको सिंचाइ आयोजनामा रु.१८ लाख ५५ हजार बराबरको क्षति भएको छ।

सबैको मिलिभगत

सामुदायिक वनका पदाधिकारी, वन कर्मचारी र दलका कार्यकर्ताको मिलेमतो विना काठको अवैध कारोबार सम्भव हुँदैन। चुलाचुली-१ का तारा फागो सामुदायिक वनका पदाधिकारी र पूर्व पदाधिकारीले झापाका काठ मिल र वनका कर्मचारीहरूसँग मिलेर वन सखाप पारिरहेको बताउँछन्। वन कर्मचारीसँग लाइन मिलाएर रूख कटानी र ढुवानी हुन्छ। कर्मचारीले सहमति अनुसार भाग नपाए र जनताले काठ समाते मात्र तस्करहरूको पोल खुल्ने महमाई-२ का शिक्षक रुद्र दाहाल बताउँछन्।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन, कार्ययोजना निर्माण र कार्यान्वयनमा स्थानीय टाठाबाठाहरूको हालीमुहाली छ। तिनै टाठाबाठा वन मास्ने धन्दामा लागेपछि कसैको केही लाग्न छाडेको महमाई-३ का हेमबहादुर प्रधान बताउँछन्। महमाई र दानाबारी क्षेत्रका काठ झापाको सतासीधाम-८ हुँदै झापा, मोरङ र भारत तथा खुदुनाबारी र शनिश्चरे हुँदै बिर्तामोड पुऱ्याइन्छ। महमाई र बाँझोका बीचमा पर्ने तीन दोभानेबाट झापाको तोपगाछी भएर पनि काठ तस्करी हुन्छ। यो क्षेत्रको साल यात्रुवाहक बस, ट्रक र साइकलबाट समेत तस्करी हुने गरेको विघटित व्यवस्थापिका-संसद्को प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिको वन संरक्षण समस्या अध्ययन प्रतिवेदन २०६७ मा उल्लेख छ।

इलामबाट झापा झर्ने नाकामा दानाबारीमा प्रहरी र जिल्ला वन कार्यालयका तथा दानाबारी-बिर्तामोड सडक खण्डको खुदुनाबारी र शनिश्चरेमा वन कार्यालयका चेकपोष्टहरू छन्, तर काठ समातिंदैन।

इलाका वन कार्यालय सुखानीका वनरक्षकले घर बनाउन लगेका होलान् भनेर नसमातेको हुनसक्ने बताए। दानाबारी प्रहरी चौकीका इन्चार्ज विक्रम खड्काले आफूले पनि ज्यालढोकालाई पुग्ने काठ लगेर झापामा घर बनाएको सुनाए। तर, घर बनाउन पनि त्यसरी एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा काठ लैजानु गैर-कानूनी हो। गजुरमुखी इलाका वन कार्यालयका प्रमुख वशिष्ठनारायण मिश्र भने आफू आएदेखि यो क्षेत्रमा ट्याक्टरबाट हुने काठ तस्करी रोकिएको दाबी गर्दै भन्छन्, "माई खोलामा चाहिं ठूला तस्करहरू पसेका छन्।"

कमल सामुदायिक वन चुलाचुलीका अध्यक्ष छवि लिम्बूका अनुसार, सामुदायिक वनको काठ बिक्री गर्दा इलाका वन अधिकृत र जिल्ला वन अधिकृतले प्रति क्युफिट रु.२५-२५ र रेञ्जरले रु.१५ का दरले कमिसन लिन्छन्। हरियो रूख कटान र बिक्री गर्न नपाइने भएकाले कमिसनको आरोप झुटा भएको बताउने इलाम जिल्ला वन अधिकृत राजेन्द्र काफ्ले उपभोक्ता समूहभित्र काठको व्यापार भइरहेको भने स्वीकार गर्छन्।

वन विभागका कर्मचारीहरूको इलाम आउन तँछाडमछाड हुन्छ। सुरेन्द्रलाल कर्ण वन अधिकृत हुँदाहुँदै आएका इमामुद्दिन अन्सारीले अदालतबाट मुद्दा जितेर कार्यकाल यहीं पूरा गरेका थिए। हाल हेटौंडामा कार्यरत उनी चुरेमा काठ तस्करीको अनेक नाका रहेको बताउँछन्। जिल्ला वन कार्यालय प्रशासन शाखाका कर्मचारी विदुर सुवेदी चाहिं खुल्ला सम्पत्ति भएकोले अलिअलि चोरी हुनुलाई अनौठो ठान्दैनन्। नभन्दै, एक समय संरक्षणको पर्याय बनेका जिल्लाका २७१ सामुदायिक वन समूहमध्ये ५८ वटाले कमाइ घटेकाले गत वर्ष साधारणसभा नै गराएनन्। ३२ असार २०६६ मा वैधानिक काठ बिक्री रोकिएपछि आम्दानी नभएको भन्दै अधिकांश सामुदायिक वनको लेखा परीक्षण समेत भएको छैन।

(१-१५ भदौ, २०६९ को *हिमाल* खबरपत्रिकामा प्रकाशित)